

КЕСИПТИК ИШМЕРДИКТИН УКУКТУК НЕГИЗДЕРИ

Лицейдин окуучусунун
жумушчу дептери

УДК 377
ББК 74.56
Д81

Бул басылма Борбордук Азиядагы Билим Берүүчү Дебаттар Ассоциациясы, БУУнун Калк жайгаштыруу фонду (ЮНФПА) менен биргеликте Башталгыч жана орто кесиптик билим берүү агенттиги жана Республикалык илимий- методикалык борбор, Шайлоо системасынын Эл аралык фонду (IFES) жана Медиа Полиси Институтту менен кызматташуу аркылуу БУУнун Тынчтык куруу фондунун каржы-лык колдоосу менен ишке ашырылып жаткан «Коомчулуктар туруктуу тынчтык үчүн» долбоорунун алкагында даярдалды.Бул документте келтирилген көз караштар, колдонулган белгилөөлөр жана материалдын берилүүсү сөзсүз түрдө БУУ агенттиктеринин саясатын жана позициясын чагылдырбайт.

Авторлор:
Дуйшенова Ж.Б. - "Кыргызстандын келечеги" Коомдук фондунун директору
Бакытов Т.Б. – жаштар менен иштөө боюнча адис, психолог.

Д81 Дуйшенова Ж.Б., Бакытов Т.Б.
Кесиптик ишмердиктин укуктук негиздери: Лицейдин окуучусунун жумушчу дептери. – Б.: 2020. – 140 б.

ISBN 978-9967-11-722-8

УДК 377
ББК 74.56

ISBN 978-9967-11-722-8

© Башталгыч жана орто кесиптик билим берүү агенттиги.
© Борбордук Азиядагы Билим берүүчү дебаттар Ассоциациясы коомдук фонду

КЕСИПТИК ИШМЕРДИКТИН УКУКТУК НЕГИЗДЕРИ

Лицейдин окуучусунун
жумушчу дептери

МАЗМУНУ

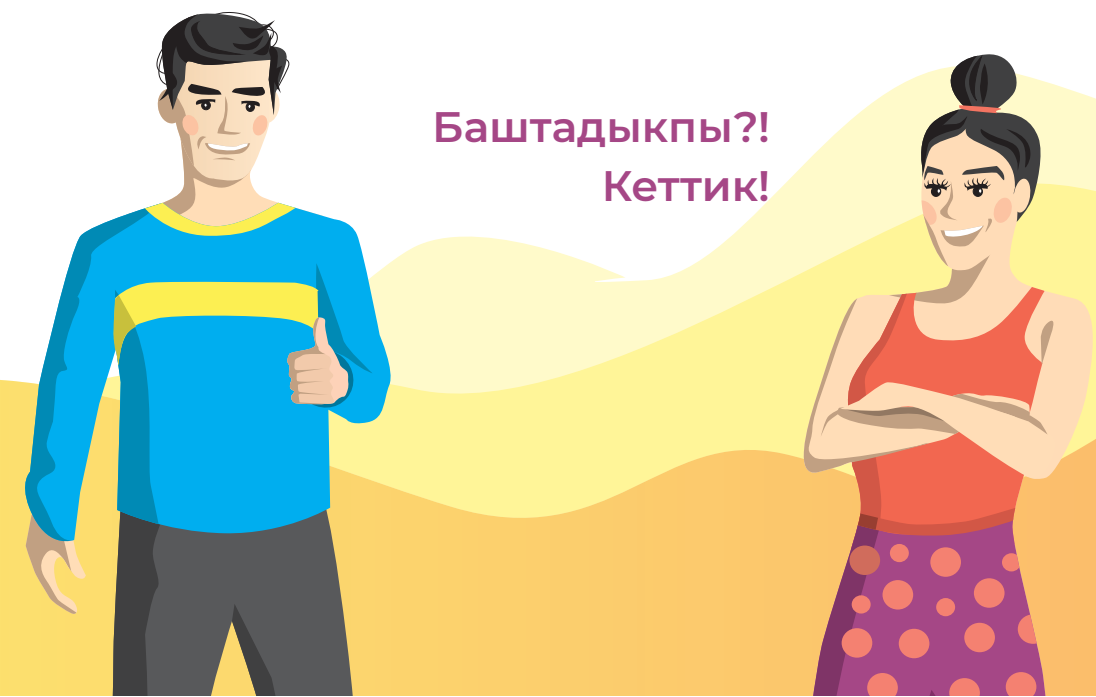
I Бөлүм. Жарандардын конституциялык укуктарынын негиздери жана укуктары. Адам укугу.	
1-сабак. Жарандардын укуктары жана милдеттери.	4
2-сабак. Адам укуктары, эркиндиги жана бедели.	10
3-сабак. Балдардын укугу.	18
4-сабак. Адам укуктарынын жана эркиндигинин теңдиги.	
Дискриминацияга тыюу салуу.	22
5-сабак. Адам укуктарын коргоо механизмдери.	26
II Бөлүм. Мамлекеттик жана муниципалдык кызмат көрсөтүүлөр.	
6-сабак. Мамлекеттик жана муниципалдык кызмат көрсөтүүлөр жөнүндө эмнени билиш керек?	32
III Бөлүм. Үй-бүлө укугу.	
7-сабак. Үй-бүлө жана Үй-бүлө укугу.	36
8-сабак. Никеге туруу жана ажырашуу шарттары.	42
9-сабак. Үй-бүлөдөгү зомбулук.	46
IV Бөлүм. Эмгек мыйзамдарынын негиздери.	
10-сабак. Мыйзамдарды билүү эмгек укугун ишке ашырууга кандай жардам берет?	54
11-сабак. Эмгектенүү, эс алуу, эмгек акы алуу укугу.	63
12-сабак. Эмгекти коргоо деген эмне?	68
13-сабак. Миграция боюнча мыйзамдардын негиздери жана миграциялык процесстер.	72
14-сабак. Эмгек миграциясы жана ал тууралуу эмнелерди билүү зарыл?	77
V Бөлүм. Укук бузуулар жана кылмыш.	
15-сабак. Укук бузуу жана кылмыш түшүнүгү.	82
16-сабак. Кылмыш жана анын белгилери.	85
17-сабак. Экстремизм жана анын ачык көрүнүштөрү.	91
18-сабак. Коррупция.	96
VI Бөлүм. Менчик укугу. Интеллектуалдык менчик.	
19-сабак. Мен жана жеке менчик укуктары.	98
20-сабак. Табиятты коргоо.	103
VII Бөлүм. Медиа жана маалымат сабаттуулугу.	
21-сабак. Маалыматтын таасири.	106
22-сабак. Медиа жана маалымат сабаттуулугу: медиа контентке карата сынчыл анализ жана Fact-checking (Фактчекинг).	112
Айрым тапшырмаларга жооптор	116

Дүйнө көз ирмем сайын өзгөрүүдө

Сен эрезеге жеттиң. Азыркы дүйнөдө бакубат жашаш үчүн белгилүү бир сапаттарды алып жүргөн адам болушуң керек, өзүң жашаган коом кантип түзүлгөнүн түшүнүп, анда эмнени жактыра тургандыктарын жана эмне үчүн жазалай тургандыгын билишиң зарыл. Сен өзүңдүн чындыгыңды далилдешиң керек, туура маалымат менен чындыкка дал келбеген калпты ажырата билип, көз карандысыз, командада иштей билүү көндүмдөрүнө ээ болуп, чечим кабыл алып, өзүңдүн жасагандарыңа жооп бергенди билиш керек.

Жетилген куракка даяр болуу үчүн сага жардам катары лицейде «Кесиптик ишмердиктин укуктук негиздери» аттуу предмет окутулат. Ал биздин өлкөнүн мыйзамдарын, эл аралык мыйзамдарды эске алуу менен иштелип чыкты. Анын мазмуну турмуштун ар кандай: экономикалык, саясий, социалдык, коомдук, маданий, экологиялык тармактарын жакшылап билүүгө жардам берет. Кыргызстандагы жана азыркы ааламдашкан дүйнөдө турмуш кандай мыйзамдар аркылуу түзүлгөнүн аңдап билүүгө жардам берет. Бул билимдин бардыгынын улам жетилген сайын кереги да, жардамы да тийет: жумушка орношкон учурда, эмгектене баштаганда, үй-бүлө курганда, же балким саясатка аралашканда, же өзүңдүн бизнесиңди түптөгөн учурларда. Бул предметти кызыгуу менен мыктылап өздөштүрүү үчүн сага «Жумушчу дептерди» сунуштайбыз. Биз аны жөнөкөй, түшүнүктүү жана кызыктуу кылууга аракеттендик. Анын ичинде сабак учурунда мугалим берген маалыматтар да орун алган, аларга кошумча мисалдар жана тапшырмалар бар. Айрым учурда биз сага мыйзамдын өзүнөн көбүрөөк маалымат алууну сунуштайбыз, же өзүңө кызыктуу тема боюнча кошумча маалымат алгың келсе, анда КРнын Юстиция министрлигинин сайтына кирсең болот: <http://cbd.minjust.gov.kg>

Жумушчу дептерде «Кесиптик ишмердиктин укуктук негиздери» деп аталган предмет боюнча колдонмодо көрсөтүлгөндөй 7 бөлүм, ар биринде тема камтылып, жалпы 22 тема жайгаштырылган. Аларды ирети менен өздөштүрүүгө ыңгайлуу, анткени алар өз ара байланышта. Маалыматты кабыл алуу жеңил болуш үчүн, биз айрым сөздөргө жана терминдерге түшүндүрмө бердик. Теманын ичинде маалымат жумушчу дептердин сол тарабында, кичинекей бөлүктөр аркылуу берилет. Ар бир бөлүктөн кийин маалыматтын ушул бөлүгүн өздөштүрүү үчүн бир же бир нече тапшырмалар сунушталган. Алар дептердин сол жагында орун алган. Кийинки маалыматка өтөөрдөн мурун, аларды аткар. Эгер тапшырманы аткаруу оор болуп жатса, анда бир нерсе жеткиликтүү түшүнүк болбой калган. Мындай учурда маалымат берилген бөлүктү дагы бир жолу карап чык. Ар бир тема таблица менен аяктайт, аны толтуруп жатып, эмнени мыкты өздөштүргөнүңдү, кандай суроолор ачык бойдон калганы белгилүү болот. Жумушчу дептердин эң аягында айрым тапшырмаларга жооптор берилген. Эгер адегенде ал суроолорго өзүң жооп берип, андан кийин биздики менен салыштырсаң, сага абдан кызыктуу болот деп ойлойбуз.

I-бөлүм.

Жарандардын негизги конституциялык укуктары жана милдеттери. Адам укуктары

1-сабак. Жарандардын укуктары жана милдеттери

Аталган темада төмөнкү түшүнүктөр каралат: жаран, мамлекет, жарандык чечимдерди кабыл алууга катышуу ж.б. Бул тема Кыргыз Республикасынын жараны катары сенин кандай укуктарың жана милдеттериң бар экендиги тууралуу билимиңди жогорулатууга жардам берет.

1.1

Адегенде негизги түшүнүктөрдү тактап алалы:

Ар бир мамлекеттин калкы болот – алар туруктуу жана убактылуу жашашат жана ар биринин белгилүү бир макамы бар. Алардын ичинен мамлекет менен өз ара укуктук байланышы барлары **жарандар** деп аталат. Конституцияда жана мамлекеттин башка мыйзамдарында укуктар жана милдеттер бекитилген – бул адам менен мамлекеттин укуктук байланышы болуп саналат.

Төмөндө жарандардын конституциялык укуктары жана милдеттери менен тааныша аласың.

Конституциялык укуктар жана эркиндик:

- Ой жүгүртүү эркиндигине укук;
- өзүнүн пикирин карманууга тоскоолдуктардын болбошуна укугу;
- маалымат алуу жана жайылтуу укугу;
- шайлоого жана шайланууга укугу;
- референдумга катышуу укугу
- мамлекеттик кызматка турууга укуктуу болушу;
- сот адилеттигине катышуу укугу;
- биригүүгө укук;
- кандайдыр бир бирикмелерге тоскоолдуксуз кошулуу же андан чыгуу укугу;
- тынч жыйналышка укугу;
- ассоциациялардын эркиндигине укугу;
- мамлекеттик иштерди түздөн түз, же өзүнүн өкүлдөрү аркылуу катышуу, алып барууга катышуу укугу;
- басма жана маалымат укугу;
- кайрылуу укугу
- мамлекеттик органдар жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары кабыл алган чечимдерге, мыйзамдарды талкуулоого катышуу;
- республикалык жана жергиликтүү бюджетти түзүүгө катышуу;
- элдик курултайларды өткөрүү укугу;
- мамлекеттик жана муниципалдык кызматка туруу;
- коомдук көзөмөл, элдик угууларга катышуу;
- саясий партиялардын, коомдук уюмдардын ишмердигине катышууга

Жарандын милдеттери:

- конституциялык түзүлүш жана өлкөнүн мыйзамдарын сактоо;
- мамлекетти коргоо кызматына (аскер кызматы же ага альтернатива (аскерден тышкары) катышуу;
- өзүнүн балдарына, үй-бүлө мүчөлөрүнө, жардамга муктаждарга кам көрүү;
- салык жана жыйымдарды жоопкерчилик менен төлөө;
- жашоо жана табият чөйрөсүнө аярлык менен мамиле жасоо, айлана чөйрөгө келтирилген зыянды калыбына келтирүү жана башка мыйзамдын алкагындагы милдеттерин аткаруу

Практикалык тапшырма 1.1

Мамычанын сол жагында жарандын 5 конституциялык укугу жана эркиндиги берилген, аны окуп чыгып, мамычаны оң жагына өзүңдүн сөзүң менен аларды кандай түшүнө тургандыгыңды жаз. Мисалдарды келтирип жазууга болот. Жооптун варианттарын жазсаң дагы жакшы. Китепте же интернетте берилген түшүнүктөргө дал келтирүү милдеттүү эмес.

Мамлекеттик органдар жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары кабыл алган чечимдерди, мыйзамдарды талкуулоого катышуу укугу.

Саясий партиялардын, коомдук уюмдардын ишмердигине катышуу укугу.

Ой жүгүртүү эркиндигине укук.

Өзүнүн пикирин карманууга тоскоолдуктардын болбошуна укугу.

Тынч жыйналыш өткөрүү укугу.

<http://www.president.kg/ru/konstituciya> ушул шилтеме менен биздин Конституцияны тапсаң болот.

Төмөнкү суроого жооп берүүнү унутпа:
КР Конституциясы кайсы жылы кабыл алынган?

1.2

Сен жаран деген ким экендигин билесиң, эми жарандык деген эмнени билдире турганын түшүнүп алуу зарыл. **Жарандык** – жактардын өз ара укук жана милдеттердин жыйындысынан көрүнгөн мамлекет менен туруктуу укуктук байланышы.

Кыргыз Республикасынын жарандыгын төмөнкү учурларда ала аласың:

- туулгандыгы боюнча;
- Кыргыз Республикасынын жарандыгын кабыл алуунун жыйынтыгында;
- жарандыгын калыбына келтиргенден кийин;
- эл аралык келишимдердин негизинде.

Бала Кыргыз Республикасынын жараны болуп саналат:

- ата-энелери бала туулган учурда Кыргыз Республикасынын жараны болуп саналса;
- ата-энелердин жарандыгы ар кандай болсо же жарандыгы жок болсо, эгер ата-энелердин бирөөсү Кыргыз Республикасынын жараны болсо ата-энелердин жазуу жүзүндөгү макулдугу менен;
- Кыргыз Республикасынын территориясында туулуп, ата-энелери өлкөдө туруктуу жашап, бирок жарандыгы жок болсо;
- ата-энесинин экөө тең дайынсыз болуп, бала Кыргыз Республикасынын территориясында болсо.

Кыргыз Республикасынын жарандыгынан ажыратуунун негиздери.

Жарандыктан чыгуу – бул өз каалоосу менен эркин билдирүү (ар бир адам жарандыктан чыгып, башка өлкөнүн жарандыгын ала алат, эч кимдин мажбурлоого акысы жок). Айрым учурларда мамлекет Кыргыз Республикасынын жарандыгынан чыгарышы мүмкүн (улуттук коопсуздук жана мамлекеттин кызыкчылыктарын сактоо үчүн). Анын негиздери төмөнкүлөр:

- улуттук коопсуздукка коркунуч жаратып аракет жасагандыгы же, аракет жасагандыгы үчүн;
- террористтик же экстремисттик кылмыштарды жасоо билгичтиктерине жана көндүмдөрүнө ээ болуу максатында Кыргыз Республикасынын территориясынын аймагынан тышкары даярдыктан өтүү;
- чет өлкөнүн территориясында куралдуу конфликттерге же согуш аракеттерине катышуу;
- эл аралык тынчтыкты жана коопсуздукту сактоо боюнча расмий милдеттерин аткаруудан башка учурларда.
- эгер жарандык жалган маалымат же жасалма документтердин негизинде берилсе (мисалы, чет өлкөнүн жараны Кыргызстандын жаранына чалгындоо же диверсиялык ишмердиктеги максатта үйлөнсө, же КРнын жарандыгын алууда жасалма документтерди берген учурларда ал жарандыктан ажыратылат).
- мыйзамдар жана эл аралык келишимдердин дагы башка негиздеринде.
- кайсы бир жактын чет өлкөнүн согуш жана чалгындоо кызматына кирүүсүнүн жыйынтыгында;

Практикалык тапшырма 1.2

Окуяларды окуп чыгып, суроолорго жооп бер.

1-окуя

Көчөдөн жаңы төрөлгөн наристе табылды, анын жанында баштыктын ичинде керектүү буюмдар, тамак-аш жана анын аты жазылган кат табылган. Баланын ата-энелери белгисиз.

Наристеге КР жарандыгы берилеби?

2-окуя

Кыргызстандын тоолуу айылдарынын биринде жашаган үй-бүлөдөгү аялдын документтери жок, күйөөсү жоготуп жиберген. Никесин расмий каттатышкан эмес, кийинчерээк балалуу болушту.

Бала КРнын жараны деп саналабы?

3-окуя

КР жараны Жалил Россиянын жараны Ольгага үйлөнгөн. 3 жыл чогуу жашап, балалуу болушкан. Ал учурда алар Түркияда жашашкан.

Кызы кайсы өлкөнүн жарандыгын алат?

1.3

Ар бир жаран **жалпы жарандык иденттүүлүк деген түшүнүккө бириктирилген** этникалык, маданий, диний ар түрдүүлүгүн урматтоо, сактоо менен жашоого милдеттүү. Жарандар жыныс, раса, тил, ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү, этникалык теги, диний ишеними, курагы, саясий же башка ишенимдери, билими, келип чыккан теги, мүлктүк абалына карабастан жарандын жалпы баалуулуктары аркылуу бириккен бирдиктүү улут болуп саналат.

Жарандуулук – инсандын коомдун, мамлекеттин иштерине жигердүү катыша ала турган укуктук, социалдык, адеп-ахлактык жана саясий бирдиктүү сапаты.

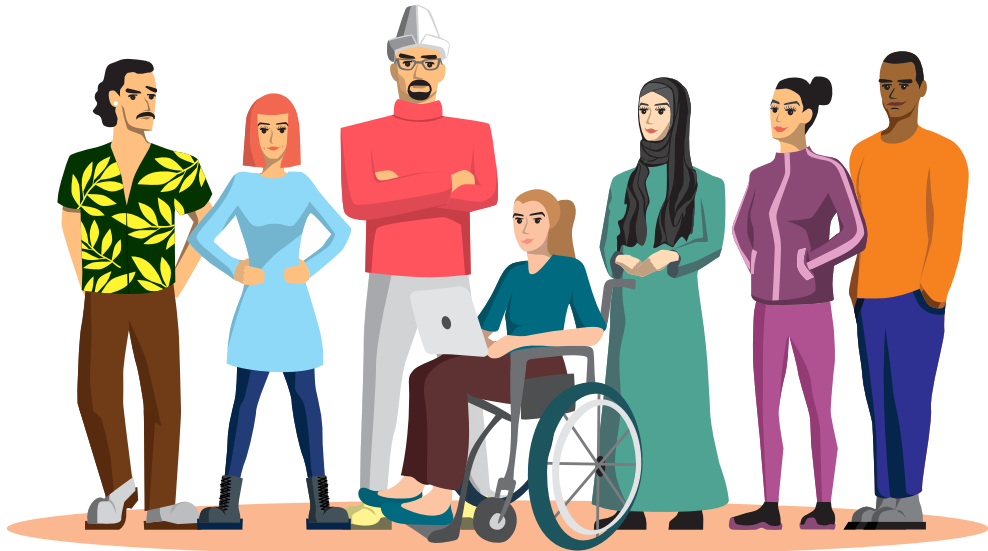
Жарандуулук өзүнө камтыйт:

- 1 башка жарандардын укугун жана эркиндигин бузбастан, өзүңдүн укук жана эркиндигиңди ишке ашыра билүү;
- 2 бийлик структуралары, башка жарандар жана бирикмелер менен диалогго келүүгө жөндөм;
- 3 өзүңдүн кылган-эткендериң жана тандооңо жоопкерчиликте болуу, коом жана мамлекеттин алдында укуктук, моралдык милдеттер;
- 4 социалдык чындыкка сынчыл мамиледе болуу (коомдук окуялар), бул чындыкты оң жагына өзгөртүү жана кайра түзүүгө аракеттенүү;
- 5 идентификация жана этникалык, гендердик, диний же башка айырмачылыктарына карап бөлбөстөн бир өлкөнүн жараны катары айлана-чөйрөнү кабыл алуу.

Жарандык жигердүүлүк - бул коомдун көйгөйлөрүнө кайдыгер карабаган коомдук жигердүүлүктүн бир формасы, жеке жарандык позициясын билдирүү, жеке жана топтук кызыкчылыктар, укуктарды жактай билүү жөндөмү.

Кымбаттуу дос, 1-темадан сен көп нерсени биле алдың. Берилген бөлүмдүн мазмуну сен үчүн анчалык жаңы эмес, бирок дагы көбүрөөк маалымат ала алдың. Биз сага төмөнкү практикалык иштерди аткарууну жана мугалимиң менен топто талкуулоону сунуштайбыз. Аталган көйгөйдү чечүү үчүн сен кандай салым кошо ала тургандыгыңды ойлонуп көр.

Биринчи тема жарандык жигердүүлүк маселесин ачып берди, ар бирибиз кантип, кандай ыкмада өзүбүздүн жарандык жигердүүлүгүбүздү көрсөтө алабыз. Биз сага сен жашаган жердеги көп жылдар бою сакталып келе жаткан бир көйгөйдү сунуштайбыз. Мисалы, жолдун же светофордун, кызмат көрсөтүүлөрдүн жоктугу ж.б.

Практикалык тапшырма 1.3

Орун алган көйгөй

Бул көйгөй эмне себептен келип чыкты? Эмне себептен көйгөй чечилбей жатат?

Бул көйгөйдү кантип чечүүгө болот? Ал үчүн кандай иш-чаралар керек?

- 1. _____
- 2. _____
- 3. _____

Жергиликтүү тургундар көйгөйдү өздөрүнүн күчү менен кантип чечсе болот?

Көйгөйдү чечүүгө жардам бере турган уюмдар бар экенин билесиңби? «Сорос-Кыргызстан» фондунун жаштар демилгелерин колдоо фонду жылына эки жолу жеке мини-гранттар үчүн конкурс жарыялайт. Бул өзүңдүн коомчулугуңдагы маанилүү көйгөйлөрдү чечүүгө аракеттенүү же чечүү үчүн зарыл ресурстарды берет дегенди билдирет. QR кодду сканерден өткөрүп, зарыл маалыматты таап ал.

Эгер сен курбалдаштарың өзүнүн жарандык жигердүүлүгүн кантип көрсөтүп жатканын көргүң келсе, Youtubeга кирип, бул видеону көр. Зарылчылыгыңа жараша Борбордук Азия IDEАнын кызматкерлери менен байланышсаң болот.

https://www.youtube.com/watch?v=V_1manNjbt8

Теманын үстүндө иштегендериңди жыйынтыкта. Таблицага эмнени билгениңди, түшүнгөнүңдү жаз, эмнелер ишенимдүү болбой калды, теорияны үйрөнүүдө жана көнүгүүлөрдү аткарууда кандай суроолор пайда болду.

Мен билдим/ эсеме сактап калдым	
Мен ишене албай турам/ түшүнө алган жокмун	
Менде суроолор келип чыкты	

Мугалимге өзүңдүн суроолоруңду берсең болот. Жоопту сөзсүз алууга аракеттен. **Бул маанилүү!**

2-сабак. Адам укугу, эркиндиги жана наркы

2.1

Биринчи темадан жарандардын укуктары жана милдеттери тууралуу жана коомдо өзүндүн жарандык жигердүүлүгүндү кантип көрсөтүүгө боло турганын билдик. Экинчи тема адам укуктары жана эркиндиктери тууралуу билимди кеңейтет, мындан тышкары мамлекеттин милдеттери, аны сактоо жана адамдын жеке жоопкерчилиги. Сен Адам укуктарынын жалпы декларациясы, адам укуктары кантип келип чыккандыгы тууралуу биле алдың...

Биздин учурда адам укуктары тууралуу абдан көп айтылып жатат, жаңылыктардан да тиги же бул өлкөдөгү жарандардын укуктарынын бузулуп жаткандыгы тууралуу көп угабыз, мамлекеттик эмес уюмдар, укук коргоочулар адам укуктарын коргоо менен алек. Бул кайдан келип чыкты жана бул түшүнүктүн ичине эмне кире турганын карап көрөлү.

Адам укуктарынын тарыхынан.

Эзелтен бери адамдардын укугу болгон, анткени алар кайсы бир топтун мүчөсү, мисалы, үй-бүлөнүн. Андан кийин б.з.ч. 539 Улуу Кир, Вавилон шаары, ошол мезгил үчүн акылга сыйгыс нерсе жасап: бардык кулдарды бошотуп жиберген. Андан да укмушу, адамдар динин өздөрү тандай алат деп жарыялаган. Кирдин Цилиндри (анын айткандары жазылган чопо табличка) тарыхтагы адам укуктарынын биринчи декларациясы болуп эсептелет.

Кирдин цилиндри

Адам укуктары тууралуу идея бачым эле Индия, Грецияга, жыйынтыгында Римге чейин жайылган. Ошондон бери болуп өткөн маанилүү окуялар:

- 1215: Эркиндиктин улуу хартиясы – адамдарга жаңы укуктарды берип, королдорду мыйзамга баш ийүүгө аргасыз кылган.
- 1628: Укуктар жөнүндө Петиция – адамдардын укуктарын жана эркиндигин бекемдеген.
- 1776: Америка Кошмо Штаттарынын көз карандысыздык Декларациясы - «жашоого, эркиндикке жана бакытка умтулуу» укугун жарыялаган.
- 1789: Франциядагы адам жана жарандардын укуктарынын Декларациясы мыйзам алдында бардык жарандардын теңдигин жарыялаган.
- 1948: Адам укуктарынын жалпы декларациясы – адам ээ болгон отуз негизги укукка аныктама берген биринчи документ.

Адам укугу – бул адам болгонуубуз үчүн эле ээ болгон укуктар. Укук деп адамга туулгандан тартып, ар бир адам расасына, терисинин түсүнө, жынысына, этникалык тегине, динине жана башка айырмачылыктарына карабастан пайдалана ала турган укуктар кирет.

Адам укугу – бул болгон укуктардын бардыгы эмес, бул адам менен бийликтин мамилелеринин кесилишкен жердеги укуктары (мамлекет). Адам укугу бузулгандыгы тууралуу сөз болсо, демек мамлекет менен адамдын ортосундагы өз ара мамиле тууралуу сөз жүрүп жаткан болот. Мисалы, сен курбу балдарың менен чатакташып кетип, ал сени уруп койсо – бул адам укугун бузуу эмес, бирок сен милицияга кайрылсаң, алар эч кандай чара көрбөй, күнөөлүүнү аныктабай, конфликтти иликтебей коюшса, бул адам укугунун бузулушу, анткени мамлекет аракет жасаган жок.

Практикалык тапшырма 2.1

Төмөндө кейстер берилген, сен адам укуктары бузулдубу же жокпу, аныкташың керек?

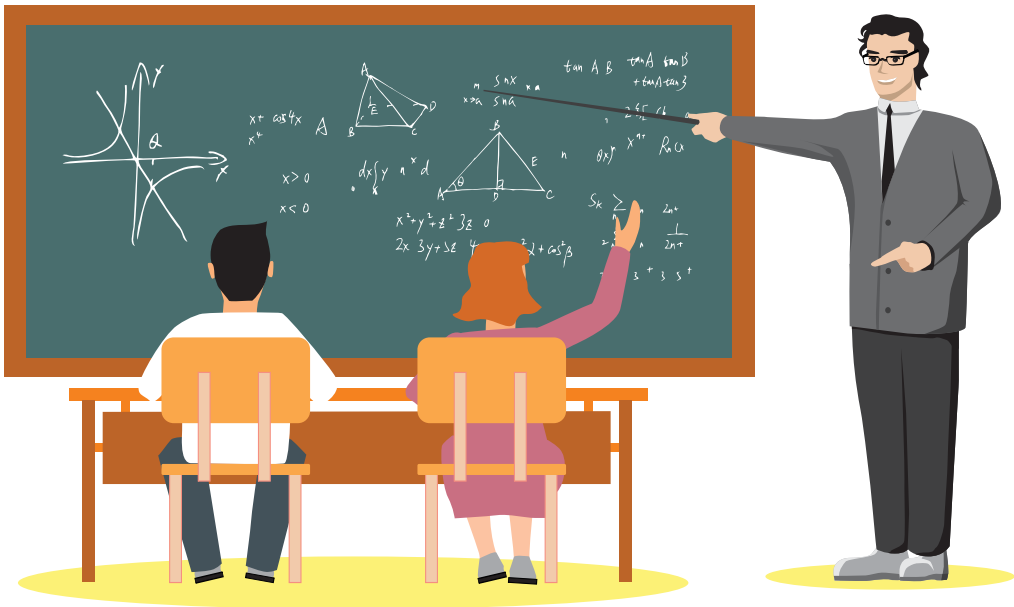
Кейстер	Жоопторуңду түшүндүр
Билим берүү министрлиги буйрук чыгарды, ага ылайык балдар катталган жери боюнча гана окуй алышат. Мектепке катталуу тууралуу күбөлүксүз аларды мектепке алууга болбойт.	
Коммерциялык фирмада иштеген кыз эне болууну чечти. Анын кош бойлуу экендиги билингенден кийин жетекчиси чакырып, иштен өз каалоосу менен кетүү тууралуу арызын жазууга мажбурлады	
ТФанаттардын тобу мигранттар иштеген соода комплексин талап кетишти. Тартип бузуулар полициянын күчү менен токтотулду.	
Полиция кызматкери өтүп бараткан адамды токтотуп, себебин айтпай документтерин көрсөтүүнү талап кылды. Өтүп бараткан адам баш тартты. Полиция кызматкери адамды мажбурлап, полиция бөлүмүнө алып келип, «инсандыгын тастыктоо үчүн» жарым күн кармады.	
Камалган адам түрмө камера-сында өзүн-өзү өлтүрдү.	
Күйөөсү аялына дайыма кол көтөрүп жүргөн. Аял эч кимге айтпай, үй-бүлөдөгү көйгөйдү жашырып келген. Кезектеги дагы бир чыр-чатактын айынан аял токмок жеп, каза болгон.	

2.2. Адам эркиндиги деген эмне?

Адам эркиндиги – бул адамдын ишмердигиндеги жана жүрүм-турумундагы кандайдыр бир чектөө же кысмакка алуунун жоктугу. Адам укугу – бул туулгандан тартып таандык болгон маанилүү укук, бул адамдын турмушунун ушул тармагына эч кимдин кийлигишүүгө акысы жок дегенди туюнтат. Эркиндик адамга тандоо мүмкүнчүлүгүн берет, мисалы, эмнеге ишенип, эмнени ойлоп, кайда жашап, же окуй турганын адам өзү чечет.

« Эгер менин бир нерсеге укугум болсо, демек бийликтин менин астымда милдети бар. Эгер менин бир нерсеге эркиндигим болсо, демек менин жашоомдун бийлиги барлар кирише албай турган тармагы бар. Менин укугум — бийликтин бир нерсе жасоого болгон милдети, менин эркиндигим — бул бийликке кандайдыр бир тармакта аракеттенүүгө тыюу салуу.¹ »

Адам эркиндиги башка адамдардын укуктары менен чектелип турат. Кайсы укук болбосун, ал милдеттенме менен коштолот. Мисалы, билим алууга укук мамлекет тарабынан колдоого алынып: мектеп куруу, окутуучуларды даярдоо, окуу китептерин басып чыгаруу ж.б. иш-чаралар жасалат. Мамлекет ушундай системанын иштеши үчүн жоопкерчиликтүү.

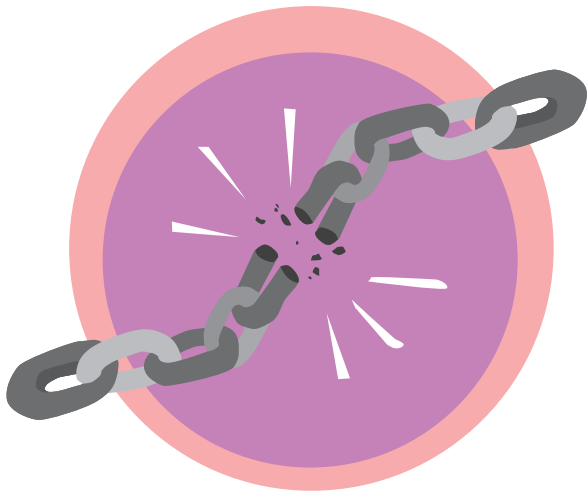
¹«Бийлик жана жеке адам», (үзүндү) Марек Новицкий, Адам укуктары боюнча Хельсинки фондунун президенти, 2003-2008 (Польша).

Практикалык тапшырма 2.2

Төмөнкү суроого жооп берсең, эң сонун болот: эркиндиктин кандай түрлөрү бар? Жардам: ВДПЧдан кара.

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____
5. _____
6. _____
7. _____
8. _____
9. _____

Тапшырманы аткаруу кызыктуу болушу үчүн Youtubдан видео көрсөң болот. Шилтемеси: <https://www.youtube.com/watch?v=pbBXur-kMTg>

2.3. Ар-намыс деген эмне?

Ар-намыс – бул ар бир адамдын коомдун социалдык баалуулук экендигин, кайталангыстыгын жана маанисин таануусу болуп саналат. Ар бир адам туулгандан тартып баркка ээ болот, аны эч ким тартып ала албайт. Адамдын ар-намысын кордоо, кемсинтүү адам укугун бузуу болуп саналат. Адамдын укугу жана эркиндиги адамдык ар-намысынан келип чыгат, планетадагы адамдардын бардыгынын ар-намысы бирдей.

Адам укугунун өзүнүн принциптери бар:

1. Универсалдуулук жана тартып алгыс

Адам укуктарынын универсалдуулук принциптери – адам укуктары тармагындагы эл аралык укуктун негизи. Бул принцип, 1948-жылы Адам укуктарынын Жалпы декларациясы кабыл алынгандан кийин өзгөчө мааниге ээ болуп калды жана көптөгөн эл аралык конвенцияларда, декларацияларда, резолюцияларда орун алды.

2. Өз ара байланышта жана өз ара көз каранды

Адам укуктарынын бардыгы бир бүтүндүктү түзөт жана өз ара байланышта, өз ара көз каранды:

- жарандык, саясий, жашоого, мыйзам алдындагы теңдикке же пикирди эркин билдирүү укугу;
- экономикалык, социалдык жана маданий укуктар, мисалы, эмгекке, коомдук коопсуздукка жана билим алууга;
- жамааттык укук, мисалы, өнүгүү, өзүн-өзү аныктоо.

Бир укукту сактоодогу өнүгүү, башка укуктарды сактоодогу өнүгүү менен байланышкан. Ушундай эле кайсы бир укукту сактабоо башка укуктарды ишке ашырууга тоскоолдук жаратат.

3. Теңдик жана дискриминациясыздык принциби

Дискриминациясыздык принциби ар бир адамга колдонулат жана анын бардык укуктары, эркиндиктерине жайылтылат, жынысына, раса, терисинин түсү, же башка белгилери боюнча дискриминацияга жол бербейт. Адам укуктарынын жалпы Декларациясынын 1-беренесинде дискриминациясыздык принциби теңдик принциби менен толукталат: «Бардык адамдар эркин жана тең укуктар жана нарк-касиет менен жарык дүйнөгө келет».

Адам укуктары тууралуу дагы көбүрөөк билгич келсе төмөнкү шилтемеге кир: <https://www.ohchr.org/ru/issues/pages/whatarehumanrights.aspx>.

АДАМ УКУКТАРЫНЫН ЖАЛПЫ ДЕКЛАРАЦИЯСЫ

Адам укуктары жөнүндө жазылган негизги документ – 1948-жылдын 10-декабрындагы Адам укуктарынын жалпы декларациясы болуп эсептелет

1-берене

Бардык адамдар эркин жана тең укуктар жана нарк-касиет менен жарык дүйнөгө келет. Алар аң-сезимдүү жана абийирдүү жана бири-бирине боордош мамиледе болууга тийиш.

2-берене

Ар бир адам эч кандай айырмачылыгына, расасына, терисинин түсүнө, жынысына, тилине, динине, саясий же башка ынанымдарына, улуттук жана социалдык тегине, мүлктүк, тек-жайлык же башка абалына карабастан ушул Декларацияда жарыяланган бардык укуктарга жана бардык эркиндиктерге ээ болууга тийиш.

3-берене

Ар бир адам жашоого, эркиндикке жана жеке кол тийбестикке укуктуу.

4-берене

Эч ким кулчулукта же эрксиз абалда кармалууга тийиш эмес; кулчулукка жана кул сатуунун бардык түрлөрүнө тыюу салынат.

5-берене

Эч ким кыйноого же катаал, адамгерчиликсиз же анын ар-намысын басмырлоочу мамилеге жана жазага кириптер кылынбашы керек.

12-берене

Эч ким анын жеке жана үй-бүлөлүк турмушуна ээнбаштык менен кийлигишүүгө, анын турак жайына, анын кат-кабарларынын купуялыгына же анын абийирине жана беделине ээнбаштык менен кол салууга кириптер болууга тийиш эмес. Ар бир адам андай кийлигишүүдөн же андай кол салуудан мыйзам менен коргонууга укуктуу.

18-берене

Ар бир адам эркин ой жүгүртүүгө, адеп-ахлакка жана дин тутууга укуктуу; бул укук өз динин же ынанымын өзгөртүүнү жана өз динин же ынанымын жекече, ошондой эле башкалар менен бирдикте жүргүзүүнү, дин жана табынуу ырым-жырымдарын жалпы же жекече тартипте үйрөнүү, сыйынуу жана аны ишке ашырууну эркин жүргүзүүнү камтыйт.

19-берене

Ар бир адам эркин ой-пикирге жана аны эркин билдирүүгө укуктуу; бул укук өз ой-пикирлерин тоскоолсуз жактоону жана маалыматтар менен идеяларды ар кандай каражаттар жана мамлекеттик чек араларга карабастан издөө, алуу жана таркатуу эркиндигин камтыйт.

25-берене

1. Ар бир адам тамак-аш, кийим-кечек, турак-жай, медициналык жана зарыл социалдык жактан тейлөөнү ичине камтыган татыктуу турмуш деңгээлине укуктуу, ал адамдын жана анын үй-бүлөсүнүн ден соолугун жана бакубаттыгын сактоо үчүн зарыл жана ал жумушсуз калганда, ооруганда, майып болгондо, жесир калганда, карыганда же ага байланыштуу болбогон жагдайлардан улам жашоо каражатынан ажыраган учурда камсыз кылынууга укуктуу.

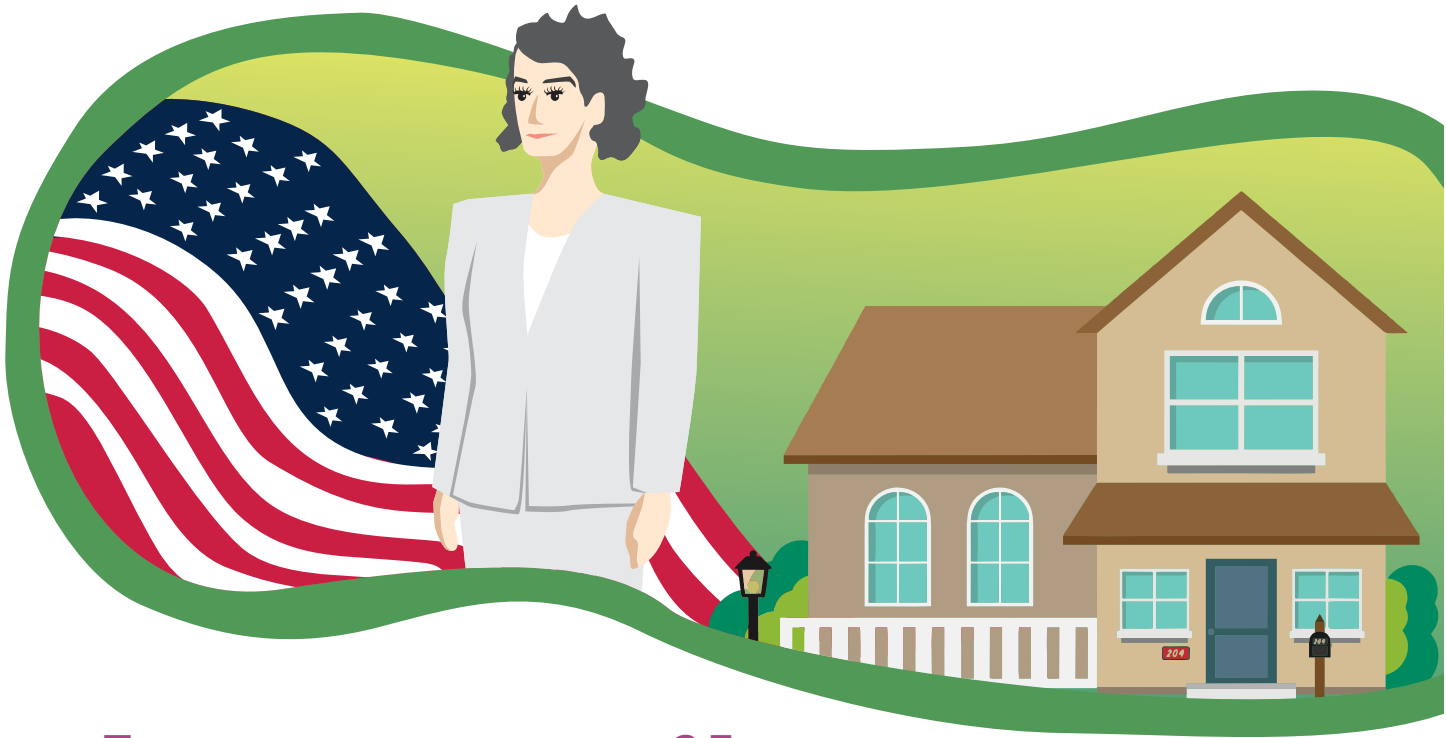
26-берене

- 1. Ар бир адам билим алууга укуктуу. Билим берүү, жок дегенде башталгыч жана жалпы билим берүү акысыз болууга тийиш. Башталгыч билимберүү милдеттүү болууга тийиш. Техникалык жана кесиптик билим берүү ал мүмкүнчүлүктөн пайдалана алгыдай жана жогорку билим берүү ар бир адамдын жөндөмдүүлүгүнүн негизинде бардык адамдар үчүн бирдей пайдалана алгыдай болууга тийиш.
- 2. Билим берүү адамдын инсандык касиеттерин толук өстүрүүгө жана адамдын укуктары менен негизги эркиндиктерин урматтоону арттырууга багытталууга тийиш. Билим берүү бардык элдердин, расалык жана диний топтордун ортосунда өз ара түшүнүшүүгө, сабырдуулукка жана достукка өбөлгө түзүүгө жана Бириккен Улуттар Уюмунун тынчтыкты сактоо боюнча иш-аракеттерине көмөк көрсөтүүгө тийиш.

29-берене

- 1. Адам инсаны коомдо гана эркин жана толук өсүп-өнүгүшү мүмкүн, андыктан ар бир адам коом алдында милдеттүү.
- 2. Өз укуктары менен эркиндиктерин иш жүзүнө ашырууда ар бир адам эң оболу башкалардын укуктары менен эркиндиктерин тийиштүү түрдө таанууну жана урматтоону камсыз кылуу жана демократиялык коомдо адеп-ахлактын, коомдук тартиптин жана жалпы бакубаттыктын акыйкат талаптарын канааттандыруу үчүн мыйзам тарабынан белгиленген чектөөлөргө гана дуушарланууга тийиш.

QR кодун сканерден өткөрүп, шилтемеге кирип, 2.3 тапшырманы аткар
<http://www.youthforhumanrights.ru/what-are-human-rights/universal-declaration-of-human-rights/introduction.html>

Практикалык тапшырма 2.3

Бул сөздөрдүн автору ким экендигин тап

«Үйгө жакын жайгашкан анча чоң эмес жерлер. Бул жерлер абдан кичинекей, аларды дүйнөнүн бир да картасынан таппайсың. Бирок бул жерлер – жеке бир адам үчүн бүтүндөй дүйнө: ал жашаган үй, окуган мектеп же колледж, же ал иштеген завод, ферма же офис, ... бул жерлер ар бир эркек, аял, ар бир бала бардыгына тең укукка, бирдей мүмкүнчүлүккө, дискриминациясыз ар-намысынын урматталышына татырлык аракеттенген жерлер. Эгер бул укуктар ал жерлерде мааниге ээ болбосо, анда башка жерде да мааниге ээ боло албайт. Эгер бардык жарандар өзүнүн үйүнүн жанындагы адам укуктары үчүн биргелешип аракетенишпесе, анда чоң дүйнөдө өзгөрүү болору күмөн».

Жардам: АКШнын 32-президентинин аялы.

Теманын үстүндө иштегендериңди жыйынтыкта. Таблицага эмнени билгениңди, түшүнгөнүңдү жаз, эмнелер ишенимдүү болбой калды, теорияны үйрөнүүдө жана көнүгүүлөрдү аткарууда кандай суроолор пайда болду.

Мен билдим/ эсime сактап калдым	
Мен ишене албай турам/ түшүнө алган жокмун	
Менде мындай суроолор пайда болду	

Мугалимге өзүңдүн суроолоруңду берсең болот. Жоопту сөзсүз алууга аракеттен. Бул маанилүү!

3-сабак. Балдар укугу

Бул темадан ар бир баланын тартып алгыс укуктары – жашоого жана өнүгүүгө болгон укуктары чагылдырылган. Балдар укуктары жөнүндө Конвенциясы менен тааныша аласың.

Практикалык тапшырма 3.1

Адегенде төмөнкү суроолорго жооп берүүнү сунуштайбыз:

1.«Бала» деп ким эсептелет?

2. Жашы жеткен деп ким эсептелет?

3. Адамдын укугу баланын укугунан айырмаланабы?

Балдар укуктары берилген негизги документ 1989-жылы БУУнун Генералдык Ассамблеясы тарабынан Балдар укуктарынын Конвенциясы болуп саналат.

Конвенцияда балдар укуктары тууралуу 54 берене берилип, аны үч жалпы категорияга бөлүүгө болот.

- Балдардын коопсуздугун коргоо кепилдиги жана так суроолорду камтыйт: эрежеден чыкпагандай мамиле, кароосуз калтыруу жана эксплуатация;
- Балдардын өзгөчө муктаждыктарын камсыздоо, билим берүү жана медициналык тейлөө;
- Бойго жетүүсүнө, жетилүү курагына жараша баланын чечим кабыл алуу, коомдун турмушуна катышуу жөндөмүн өнүктүрүүгө катышуу.

Кыргызстан аталган Конвенцияга 12-январда, 1994-жылы кол коюп, ратификациялаган. Аталган факт Кыргызстанда балдар укуктары сактала тургандыгын, мамлекет толугу менен балдардын астында жоопкерчиликте экендигин, ата-энелер толук акыл-эс, дене-бой жана рухий өнүгүүсүнө шарт түзүүгө милдеттүү дегенди туюндурат.

Ата-энелер же багып алгандар баланы дени сак, билимдүү кылып чоңойтушуна милдеттүү. Ар бир бала медициналык жардам ала алат, мамлекет ар бир бала инфекциялык оорулардан эмдөө алууга, медициналык кызмат көрсөтүүгө жеткиликтүү болушу керек. Өнүгүүгө укуктуулук – ар бир бала билим алууга укуктуу дегенди туюндурат. Биздин өлкөдө балдар акысыз билим алууга укуктуу. Билим берүү инсандын жана коомдун өнүгүшүнүн маанилүү шарты болуп саналат. Ар бир бала ар-намыска ээ. Баланын ар-намысы КР Конституциясы, Балдардын укуктарынын Конвенциясы жана мыйзамдар аркылуу корголот. Мисалы, мектептеги тартипти сактоо үчүн зомбулукчул ыкмалар колдонулбашы керек. **«Катышкан мамлекеттер мектептеги тартип адам ар-намысын урматтоо жана аталган Конвенциясына ылайык ыкмалар менен кармалышы үчүн бардык чараларды көрөт»** (Балдар укуктарынын Конвенциясы, 1989, 28-берене)

Ар бир бала төрөлөрү менен катталууга тийиш. Бала ысым, фамилияга жана жарандыкка укуктуу. **Баланын ысымы жана фамилиясы** анын менчиги болуп саналат.

Балдар укуктарынын Конвенциясы мамлекеттерди баланын укугун, жеке өзгөчөлүгүн, жарандыгын, үй-бүлөлүк байланышын урматтоого милдеттендирет. Биздин өлкөнүн мыйзамдары боюнча бала өзүнүн аты-жөнүн 16 жашка чыкканда өзгөртүүгө акылуу.

Мыйзамсыз ата-энесинен ажыратып койбошу үчүн **бала үй-бүлөдө жашап, тарбияланууга укуктуу**: ата-энелери таш боордук менен мамиле жасаган учурларда же баланын муктаждыктарын канаттандыра албаган учурда, тамак-аш, медициналык жардам, тарбия алуу камкордугу ж.б.

Таш боордук менен мамиле жасоого тыюу салынат: дене, башкача айтканда

балдарды уруп-сабоо, денесине жаракат келтирүүгө жол берилбейт. Физикалык зомбулукка балдарды ичимдик ичүүгө, сексуалдык зомбулук, балдарды денесин сатууга тартуу да кирет.

Ошону менен бирге эле **психикалык (эмоционалдык) зомбулукка да жол берилбейт**. Бул балага болгон сүйүүнүн, көңүл буруунун жоктугун билдирет, сөз менен кордоо, кемсинтүү, баланын ар-намысын кемсинтүү, коркутуу, сөгүп-тилдөө.

Баланын укуктарынын бузулушу балдардын, жашы жете электердин эмгегин пайдалануу, башкача айтканда бала эмгекке жарамдуу болгон жашка жете элекке чейин пайдаланууга болбойт. Кыргызстандын мыйзамына ылайык биздин өлкөдө балдардын **эмгегине тыюу салынат**.

Практикалык тапшырма 3.2

Балдар укуктары жөнүндөгү Конвенция 4 жалпы принциптерге негизделет. Жебенин жардамы менен принцип-баяндалышын көрсөт.

Баланын жашоого, жан сактоого жана мыкты өнүгүүгө укугу (6-берене):

Бардык укуктар бардык балдарга колдонулат. Мамлекет балдарды дискриминациянын бардык формаларынан коргоого милдеттүү.

Баланын көз караштарын урматтоо (12-берене):

Балага байланыштуу бардык иш-аракеттерде анын кызыкчылыгын камсыз кылуу аныктоочу фактор болуп эсептелет. Бардык учурларда баланын кызыкчылыгын коргоо улуу курактагылардын кызыкчылыктарынан жогору турат. (мисалы, ата-энелер, мугалимдер, багып алгандар).

Дискриминациядан эркин болуу (2-берене):

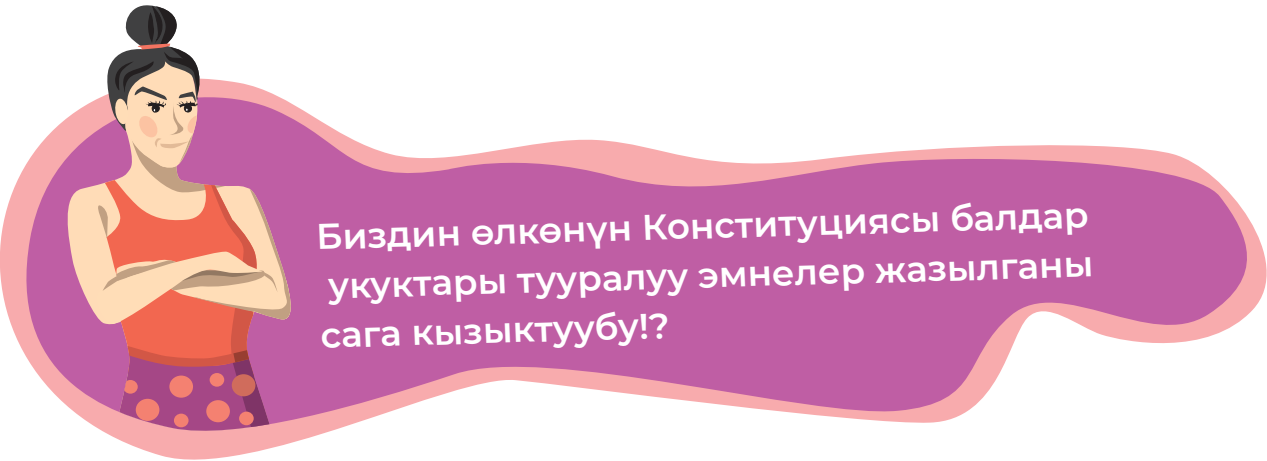
Бала өзүнүн пикирин билдирүүгө укуктуу, бул пикир баланын кызыкчылыгына тиешелүү бардык иштерде эске алынууга тийиш.

Баланын кызыкчылыктарын камсыздоо (3-берене):

Мамлекет ар бир бала жашоо үчүн ажырагыс укукка эгедер экендигин тааныйт, баланын жан сакташын жана мыкты өнүгүшүн мүмкүн болгон даражада камсыз кылууга милдеттүү. Бул бала өлүм жазасына тартылууга же өмүрүн тартып алууга болбойт дегенди билдирет.

Төмөндө балдар укуктары тууралуу Конвенциянын негизги жоболору менен таанышасыңар. Бул маанилүү. Эске тут жана башка досторуңарга айтып бер!

- 1 18 жашка чейинки бардык жактар бала деп эсептелет.
- 2 Ар бир бала тартып алгыс укуктарга ээ, мамлекет баланын жашоосу, ден соолугу жана өнүгүшүн камсыз кылууга милдеттүү.
- 3 Бала төрөлгөндө эле ысымга, фамилияга, жарандык алууга укуктуу, бул өзүнүн ата-энесине жана алардын камкордугуна болгон укугун билүү үчүн маанилүү.
- 4 Мамлекет коргоого, зарылчылыгына жараша баланын жеке өзгөчөлүгүн калыбына келтирүүгө милдеттүү: ысым, жарандык, үй-бүлөлүк.
- 5 Бала ата-энелери менен ажырашууга туура келсе, же бирөөсүнөн ажырап калса экөө менен тең байланышта болууга укуктуу.
- 6 Мамлекет баланын эркин ой жүгүртүү, абийир жана ата-энелерине таандык динин урматтайт.
- 7 Балдар жеке жашоого, үй-бүлөлүк жашоого, турак жайынын, кат-кабарларынын кол тийбестигине укуктуу, мындан тышкары ушак же кутумдан корголууга укуктуу.
- 8 Ата-эненин экөө тең баланы тарбиялоого милдеттүү жана аны мамлекет колдойт. Мамлекет ата-энесине тарбиялоого жардам берет.
- 9 Мамлекет баланы ата-энелери же башка жактар тарабынан ырайымсыздык менен мамиле жасоосунан коргойт.
- 10 Бала саламаттыкты сактоо жана медициналык жардамдын эң мыкты кызмат көрсөтүүлөрүнөн пайдалануу укугуна ээ.
- 11 Бала билим алууга укуктуу жана мамлекет акысыз, милдеттүү билим берүүнү камсыз кылат, ар биринин жөндөмүнө жараша жогорку билим алуусун камсыздайт.
- 12 Мектеп тартибин кармоо баланын укуктарын жана ар-намысын бузбашы керек.
- 13 Балдар өздөрүнүн маданиятын, диний ишенимин пайдаланууга, мындан тышкары эне тилинен колдонууга укуктуу.
- 14 Баланын ден соолугуна, билим алуусуна же өнүгүшүнө коркунуч келтирген жумуштардан корголууга укуктуу. Мамлекет жумушка алуунун эң төмөнкү курагын белгилейт жана жумуш шартын жөнгө салат.
- 15 Бала баңги заттардан жана психотроптук заттарды колдонуудан корголууга, жана ушул заттарды өндүрүп чыгаруу же жайылтуудан корголууга укуктуу.
- 16 Мамлекет балдарды сексуалдык эксплуатациядан, денесин сатуу, порнографиялык максаттарда пайдалануудан коргойт.
- 17 Баланын бардык бакубаттыгына зыян келтире турган эксплуатациянын формаларынан корголууга укуктуу.
- 18 Мыйзамды бузган балага өнүгүүгө, ар намысын, маанисин сезүүгө шарт түзгөн мамилеге укуктуу, баланын курагы эске алынып, коомго интеграцияланат.
- 19 Мүмкүн болушунча жазалоо мекемелеринде соттук териштирүүдөн алыс болуу зарыл.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынан үзүндү

36-берене

- 2. Ар бир бала анын дене-боюнун, акыл эсинин, ички руханий, ыймандык жана социалдык өнүгүүсү үчүн зарыл болгон жашоо деңгээлине укуктуу.
- 3. Баланын өнүгүшү үчүн зарыл болгон жашоо шарттарын камсыздоо жоопкерчилиги өздөрүнүн жөндөмдөрү менен финансылык мүмкүнчүлүктөрүнө жараша баланы тарбиялап жатышкан ата-эне менен тарбиячы адамдардын ар бирине жүктөлөт.
- 4. Мамлекет жетим балдарды жана ата-энесинин камкордугунан ажыраган балдарды багууну, тарбиялоону, окутууну камсыз кылат.

45-берене

- 1. Ар ким билим алууга укуктуу.
- 2. Негизги жалпы билим алуу милдеттүү. Ар ким мамлекеттик билим берүү уюмдарында негизги жалпы жана орто жалпы билимди акысыз алууга укуктуу.
- 3. Мамлекет мектепке чейинки билим берүүдөн баштап негизги жалпы билим берүү мекемелерине чейин ар бир жарандын мамлекеттик, расмий жана бир эл аралык тилди окутуп-үйрөнүүсү үчүн шарт түзөт.
- 4. Мамлекет мамлекеттик, муниципалдык жана менчик окуу жайларын өнүктүрүү үчүн шарт түзөт.
- 5. Мамлекет дене-тарбия жана спортту өнүктүрүү үчүн шарт түзөт.

Сен азаматсың, бүгүн балдар укуктары тууралуу көп нерсени үйрөндүң. Маалымат – азыркы турмуштун башкы куралы экендигин билсең керек. Маалыматка ээ адам, дүйнөгө ээ. Эгер сага кызыктуу болсо, өзүңдүн укуктарың тууралуу билүүнү кааласаң төмөнкү сайтка кир: <https://www.unicef.org/kyrgyzstan/ru>, Кыргызстандагы ишмердиктер тууралуу биле аласың.

Бул теманы өткөндөн кийин, балдардын укуктарын коргоого салым кошууну каалап, ЮНИСЕФтин волонтеру болгуң келсе бул жакка кайрыл: <https://www.unicef.org/kyrgyzstan/ru/volonteri>

Теманын үстүндө иштегендериңди жыйынтыкта. Таблицага эмнени билгениңди, түшүнгөнүңдү жаз, эмнелер ишенимдүү болбой калды, теорияны үйрөнүүдө жана көнүгүүлөрдү аткарууда кандай суроолор пайда болду.

Мен билдим/ эсине сактап калдым	
Мен ишене албай турам/ түшүнө алган жокмун	
Менде мындай суроолор пайда болду	

Мугалимге өзүңдүн суроолоруңду берсең болот. Жоопту сөзсүз алууга аракеттен. **Бул маанилүү!**

4-сабак. Стереотиптер, жалган көз караш жана дискриминация

Бул темада коомдогу көп түрдүүлүк жана дискриминация түшүнүктөрүн чечмелеп, бизде кандай стереотиптер бар, алардан кантип кутулууга боло тургандыгы айтылат.

4.1

Туулгандан тартып кандайдыр бир социалдык топко кирет. Адегенде бул үй-бүлө, достор, кошуналар, туугандар, классташтар. Эрезеге жеткен сайын биз чоң топторго кире турганыбызды түшүнүп, андайбыз – гендердик, курактык, кесиптик, этникалык, саясий жана диний ж.б. Биз бири-бирибизден терибиздин түсү, тегибиз, ишенимдерибиз, жөндөм, курак, кызыкчылык жана башка белгилерибиз менен айырмалана турганыбызды түшүнөбүз. Бул биздин курчап турган дүйнөгө берген баабызга, жүрүм-турумубузга таасирин тийгизет. Биз адамдарды «өз» жана «чоочун» деп бөлө баштайбыз, биринчилерин коргоп, экинчилерин четке кагабыз. «Бул менин классым!», «Бул менин өлкөм!», «Бул менин ишенимим!».

Бизге адамдын образы же социалдык топ тууралуу, көп учурда этникалык, диний топтор, башка өлкөнүн жарандары тууралуу башкача көз карашты жаратып, жалпылап айта берүү мүнөздүү. Мындай ой жүгүртүү стереотиптүү.

Практикалык тапшырмалар 4.1

Төмөнкү мисалдарды окуп чыгып, кайсынысы стереотип, жалган көз караш жана дискриминация экендигин ажырат.

1-мисал

Мисал келтирели: Мерзландия жана Тепландия өлкөлөрү бар. Бул өлкөнүн тургундары бири-бирин эч качан көрүшкөн эмес жана бири-бири тууралуу жакшы түшүнүктөрү жок. Бир сапар Мерзландиянын жашоочулары телевизордон Тепландиянын президентин көрүп калышат, ал толук, бою 2 метрден бийик экен. Ошондон кийин бардык мерзландиялыктарда Тепландияда бойлору 2 метр, толук адамдар жашашат деген түшүнүк пайда болот.

2-мисал

Тепландиянын жаш тургундары курактары 60тан ашкан депутаттардын куруу убадаларынан тажап бүтүштү. Бирок алардын арасында убадаларын аткаргандар да бар экендигине карабастан, жаштар 60тан ашкан депутаттардын бардыгы убадасын аткарбайт деген ой пайда болду. Жыйынтыгында жаңы шайлоодо жаштар абийирдүү депутаттар үчүн да добуш бербей коюшту.

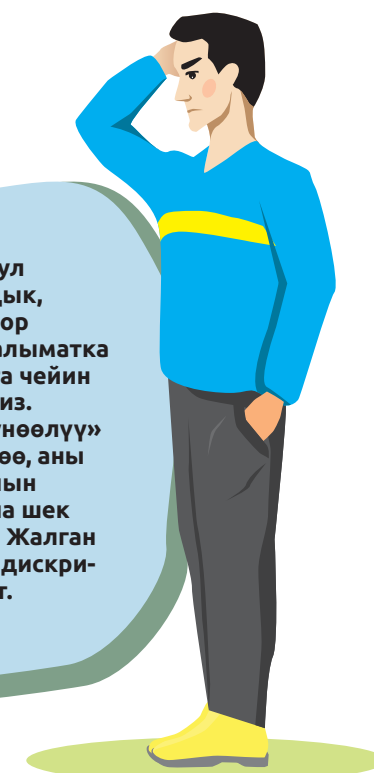
3-мисал

Мерзландияда өлкөнүн көптөгөн тургундары «мөңгүлөргө» ишенишчү, бирок алардын арасында «күнгө» сыйынышкандары да бар. Жыл сайын мамлекеттик органдар конкурс боюнча кызматкерлерди тандашчу, бирок 2012-жылы бийликке «мөңгүлөргө» табынышкандар келип калат, алар өлкөнүн конституциясындагы ишенимдерине карабастан, мамлекеттик органдарга бирдей алыныш керектигине карабастан, «күнгө» табынышкандардын арасынан кызматкерлерди албай коюшат.

Азыр аныктамаларды түшүнүү убактысы келип жетти

Стереотиптер – бул адам же социалдык топтор тууралуу, көп учурда этникалык жана диний топтор тууралуу, же башка өлкөнүн жарандары тууралуу жөнөкөйлөтүлгөн образ. стереотиптик ой жүгүртүү деген бардык адамдарга этникалык, диний, курактык топторго окшош сапаттарды тага бере турган пикир (мисалы, «толук адамдар мээримдүү», немецтер – так, аялдар – алсыз, көз айнек тагынган адамдар – акылдуу ж.б.).

Жалган көз караш – бул биздин адам, социалдык, диний, курактык топтор тууралуу реалдуу маалыматка таянбаган, таанышууга чейин калыптанган пикирибиз. Жалган көз караш «күнөөлүү» адамды аныктоо, издөө, аны келекелөө, кордоо, анын адамдык ар-намысына шек келтирүүдөн көрүнөт. Жалган көз караш көп учурда дискриминацияга алып барат.

Жалган көз караштардын типтери:

Курактык жалган көз караш: адамга же социалдык топко курагына карап жаңылыш мамиле жасоо.

Диний жалган көз караш: диний ишенимдерине карап социалдык топ же адамга мамиле жасоо.

Этникалык жалган көз караш: белгилүү бир этникалык топко таандык экендигине карап жаңылыш мамиле жасоо.

Гендердик белги боюнча жалган көз караш: жынысына карап теңсиз мамиле жасоо (эркек же аял).

Расалык жалган көз караш: терисинин түсү, көзүнө ж.б. белгилерине карап жаңылыш мамиле жасоо.

Мүмкүнчүлүгү чектелген адамдарга карата жалган көз караш: физикалык абалына карап жаңылыш көз карашта болуу.

Дискриминация бул адамга же топко башка адамдарга бирдей кырдаалда тиги же бул топко таандык экендигине карап, жасаган мамиледен начар мамиле жасоо. Дискриминация расалык, диний, маданий, тилдик, жыныстык принциптер же саясий ынанымдары үчүн болушу мүмкүн. Көп учурда адамдар жыныстык, этникалык, диний, майыптыгы боюнча дискриминацияга учурашат. Дискриминация адамдардын жалган көз карашы болуп эсептелет, адамдарды коргоосуз кылып, жигердүү жаран болуусуна тоскоолдук жаратат, өнүгүүсүн чектейт, ишке, ден соолугун сактоого, билим алууга жана турак жайга ээ болуусуна жолтоо болот.

Эгер бир тартип, теңдик жана мыйзамдын үстөмдүгү орногон өлкөдө жашагыбыз келсе терс стереотиптерден, жалган көз караштардан жана дискриминациядан алыс болушубуз керек.

Биз көп түрдүүлүк орун алган кайталангыс өлкөдө жашайбыз. Адам коомунун көп түрдүүлүгүн түшүндүрүп, Кыргызстанда ар кандай этностор жашай турганына токтолгула. Алар өздөрүнө таандык маданиятын, тилин сактап калышкан. Кыргызстанда көп түрдүүлүк коомдун байлыгы болуп саналат. Орун алган айырмачылыктарга карабастан биз Кыргызстандын жараныбыз. КР Конституциясы бардык жарандарга тең укук жана дискриминациядан коргоого кепилдик берет:

- «Эч ким жынысы, расасы, тили, майыптуулугу, этноско таандыктыгы, туткан дини, курагы, саясий же башка ынанымдары, билими, теги, мүлктүк же башка абалы, ошондой эле башка жагдайлары боюнча кодулоого алынышы мүмкүн эмес. Эл аралык милдеттенмелерге ылайык ар кайсы социалдык топтор үчүн бирдей мүмкүнчүлүктөрдү камсыз кылууга багытталып, мыйзамда белгиленген атайын чаралар кодулоо деп эсептелбейт. (КР Конституциясы, 16-бер, п.2).
- «Улуттук, этностук, расалык, диний жек көрүүчүлүктү, гендердик жана башка социалдык үстөмдүктү үгүттөп, кодулоого, касташууга же күч колдонууга чакырган үндөөлөргө тыюу салынат» (КР Конституциясы, 31-бер, п. 4).

Практикалык тапшырма 4.2

Өтүлгөн тема боюнча 13 сөздү тапкыла. Сөздөр вертикаль жана горизонталь боюнча жайгашкан.

А М П Р О Л З М В Г Р У П П А В
Ф С Т Е Р Е О Т И П Ж С Р Й О Т
Д П Е К М Р Р У М Р А С А И Н Е
У М З Ц А М Д А Ш А П Э Ы А Ш К
Ш П У М П М У М Щ В И М Р П О Л
М С К С Й А К Й В О М Y З Р Г О
А Й У Ч Ц У К Ц С Э С Л О Р О Е
Н Ц К К Г В Г Ж А Ш Ь К П Д И Н
Д Е П Н Е Л Д О В П Б Т Й Н В В
Ы П Э Т Н О С Э М А Ё И У Е П А
К Л Ь П Д А Б В Ч Ч С У К О Ю А
А Р О О Е Э Й Ж Ы Н Ы С Е Р Ю Ж
М Т Т С Р О Т Ц Х Н Ь Г Е Й И М

Дискриминация темасын өз алдынча дагы терең билгиң келсе, төмөнкү шилтемеге кайрыл:
<https://www.coe.int/ru/web/compass/discrimination-and-intolerance>, QR кодун сканерден өткөр.

Теманын үстүндө иштегендеринди жыйынтыкта. Таблицага эмнени билгениңди, түшүнгөнүңдү жаз, эмнелер ишенимдүү болбой калды, теорияны үйрөнүүдө жана көнүгүүлөрдү аткарууда кандай суроолор пайда болду.

Мен билдим/эсеме сактап калдым	
Мен ишене албай турам\түшүнө алган жокмун	
Менде мындай суроолор пайда болду	

Мугалимге өзүңдүн суроолоруңду берсең болот. Жоопту сөзсүз алууга аракеттен. **Бул маанилүү!**

5-сабак. Адам укуктарын коргоо механизмдери

5.1

Бул темадан адам укуктарын коргоонун негизги механизмдери, өзүнүн укуктарыңды улуттук жана эл аралык деңгээлде кантип коргош керектиги, мамлекеттен кепилдик берилген укуктук жардамды кантип алыш керектиги тууралуу биле аласың.

Өзүңдүн укугуңду коргоону билиш үчүн эки татаал, бирок маанилүү түшүнүктү ажырата билиш керек: **укукка жөндөмдүүлүк** жана **аракетке жөндөмдүүлүк**.

Укукка жөндөмдүүлүк – бул жактын укукка ээ болуу жана милдетти ала билүү жөндөмдүүлүгү. Бул бардык жарандар тарабынан таанылат, туулганда эле пайда болот жана каза болгондо токтойт.

Аракетке жөндөмдүүлүк – бул жарандын өзүнүн аракети менен жарандык укукта-рына ээ болуу, ишке ашырууга болгон жөндөмү, өзүнө жарандык милдеттерди түзүү жана аны аткаруу. Толук жана жарым-жартылай аракетке жөндөмдүүлүк орун алган.

Аракетке жөндөмдүүлүк курактан, психикалык абалдан көз каранды, ошол эле учурда укукка жөндөмдүүлүк көрсөтүлгөн шарттарга байланыштуу болбойт. Аракетке жөндөмдүүлүк толугу менен жашы жеткенде башталат, б.а. 18 жаштан тартып. Сага түшүнүксүз юридикалык терминдерди эмнеге берилип жатканын балким билбей атасың, бирок кийинчерээк бул терминдер сабакты өздөштүрүүдө сага жардам бере турганына ишенесиң.

Кайсы документтер сенин укуктарыңды жөнгө сала турганын билишиң керек, алар абдан көп, **ченемдик укуктук актылардан баштоону** сунуштайбыз.

Практикалык тапшырма 5.1

Жарандык кодекс жана Конституциянын таблицаны толтурууда жардамы тиет.

Аракетке жөндөмдүүлүк		
Келип чыгат	Чектелет	Токтотулат
Толук:		
-		
-		
-		
Толук эмес:		
-		
-		
-		

Практикалык тапшырма 5.2

Ченемдик укуктук актылар - белгилүү бир формадагы расмий документ, мыйзам чыгаруучу өкүлчүлүктүү органдардын компетенциясынын чегинде кабыл алынат: Прези-дент; Жогорку Кенеш; Өкмөт; Улуттук банк, Шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча Борбордук шайлоо комиссиясы; жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдары.

ЧУА Кыргызстанда төмөнкүдөй юридикалык иерархияда жайгашкан:

ЧУАнын убакыт боюнча аракети юридикалык күчүнө киргенден тартып, юридика-лык күчүн жоготконго чейин созулат.

ЧУАнын мейкиндиктеги иш аракети. Тиги же бул мамлекеттин жогорку органдары чыгарган, мамлекеттик эгемендүүлүк жана аймактык мыйзамдардын үстөмдүгүнө ылайык жалпы эрежелерге ылайык анын аймагында гана иштейт.

ЧУАнын аракети тараптардын айланасында иштейт. ЧУА жалпы эрежелер боюнча өзүнүн аракеттерин анын аймагында жашаган бардык тараптарга жайылтат (жарандар, чет элдик жарандар, жарандыгы жок жактар).

Практикалык тапшырма 5.2

Кайсы ЧУАны билесиң, аларды сайттан таап, таблицаны толтур.

1.Конституциялык мыйзам	
2. Кодекс	
3. Мыйзам	
4. Президенттин буйругу	
5. Жогорку Кеңештин токтому	
6. Өкмөттүн токтому	

5.3

Ар бир адам өз укугун жана эркиндигин мыйзам тыюу салбаган бардык ыкмалар менен коргоого укуктуу:

- Сотко доо арыз менен кайрылуу;
- Компетенттүү органга же кызматтык адамга көрсөтүлгөн тартипте арыз же даттануу менен кайрыла алат.

Негизги улуттук институттар:

- Жогорку Кенештеги адам укуктары комитети;
- Бардык деңгээлдердеги адам укуктарынын органдары;
- Билим берүү, аялдар, үй-бүлө, балдар жана жаштар Комиссиясы, сот органдары, прокуратура, омбудсмен, адвокаттар, юристтер.
- Сот органдары:

Сот адилеттиги коомдо келип чыккан конфликттерди чечүүнүн, жарандардын укуктарын жана эркиндигин, жарандык коомдун жана мамлекеттин кызыкчылыгын коргоонун ишенимдүү жана цивилизациялуу ыкмасы болуп саналат. Адилет соттук териштирүүгө укук ар бир адам жана жаранга тиешелүү (Конституцияга ылайык). Конституциялык жактан кепилдик берилген сот аркылуу коргоо, коргоого муктаж бир тарап, экинчи тарабында кайрылган жактын арызын милдеттүү кароочу жана мыйзамдуу, негиздүү чечим кабыл алуучу сот турган укуктук мамилелерден турат. Кыргыз Республикасынын сот системасы Конституция жана мыйзамдар тарабынан каралып, Жогорку соттон жана жергиликтүү соттордон турат. Бардык соттордогу териштирүүлөр ачык жүргүзүлөт. Жабык жыйналышта ишти угуу мыйзам жол берген учурларда гана жол берилет. Соттун чечими ачык айтылат. Сот өндүрүшү тараптардын тең укугу жана таймашуунун негизинде ишке ашат.

• Прокуратура:

Кыргыз Республикасынын Прокуратурасы – Кыргыз Республикасынын мыйзамдарын жана башка ченемдик укуктук актыларын так, бирдиктүү аткарылышын көзөмөлгө алган мамлекеттик бийлик органы:

- аткаруу бийлигинин, жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарынын, алардын кызматтык адамдарынын мыйзамдарды так, бирдиктүү аткарылышын көзөмөлгө алат;
- сотто жарандын же мамлекеттин кызыкчылыгы тарабынан соттук териштирүүгө катышат;
- сотто мамлекеттик айыптоону колдоо;
- мамлекеттик органдардын кызмат адамдарын кылмыш-жаза боюнча изине түшөт.

• Омбудсмен (Акыйкатчы).

Адамдардын жана жарандардын конституциялык укуктарын жана эркиндигин сактоого карата парламенттик көзөмөлдү Омбудсмен (Акыйкатчы) ишке ашырат:

- адам жана жарандардын укуктарынын жана эркиндигинин бузулушунун алдын алат жана коргойт;
- мыйзамдарды Конституцияга, эл аралык стандарттарга ылайык келтирүүгө колдоо көрсөтүү;
- адам жана жарандардын укуктарынын жана эркиндигинин коргоо тармагындагы эл аралык кызматташууну жакшыртуу жана андан ары өнүктүрүү;
- дискриминациянын бардык формаларын алдын-алуу, адамдардын өздөрүнүн укуктарын жана эркиндиктерин ишке ашыруусу;
- калктын укуктук маалымат алышына колдоо көрсөтүү жана жеке тараптардын конфиденциалдуу маалыматтарын коргоо;
- Кыргыз Республикасынын жарандары, чет элдиктер, жарандыгы жоктор, же алардын өкүлдөрү, мамлекеттик эмес уюмдар мамлекеттик орган жана жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарынын чечимдерине же аракеттерине (аракетсиздигине) карата арыз менен кайрыла алат.

• Адвокаттар жана юристтер

Адвокаттардан башка, жарандык иштер боюнча юридикалык жардамды башка тараптар да көрсөтө алышат. Сотто ишти алып баруу үчүн тиешелүү образда дайындалган (ишеним кат), аң-сезимдүү жактар өкүл боло алышат. Мына ошондуктан адвокат жарандын жарандык сот өндүрүшүндөгү жалгыз өкүл эмес.

- Кыргыз Республикасынын жарандары, чет элдик жарандар, жарандыгы жоктор жана качкындар мамлекет кепилдик берген юридикалык жардам ала алышат: кеңеш берүү-укуктук формадагы жардам, квалификациялык юридикалык жардам;
- Ишмердиги адам укуктарын коргоого багытталган коомдук уюмдар.

Париж принциптерине, эл аралык, улуттук мыйзамдарга ылайык жана улуттук институттар аткарышат:

- Мамлекеттин алкагында адам укуктарын коргоону камсыз кылуу;
- Өлкөдөгү укук бузууларды өз демилгеси же бийликтин суроо-талабы боюнча иликтөө, укук коргоо инстанциясы катары кызмат кылуу;
- Жарандардын даттанууларын караган адам, инстанция болуу;
- Аткаруучу жана мыйзам чыгаруучу бийликке карата кеңеш берүүчү функция аткарат;
- Адам укуктарын коргоо боюнча эл аралык документтерди ратификациялоого колдоо көрсөтүү; Көз карандысыз уюм катары эл аралык куралдардын аткарылышы тууралуу өлкө даярдай турган докладды даярдоого катышат.

- Кыргыз Республикасынын Өкмөтүндө адам укуктары боюнча Координациялык кеңеш иштейт. Ал БУУнун келишимдик органдарына мезгилдүү докладдарды даярдоо боюнча мамлекеттик органдардын ишмердигин координациялайт жана адам укуктары тармагында БУУнун сунуштарын аткаруу боюнча мамлекеттик органдарга колдоо көрсөтөт.

II-бөлүм. Мамлекеттик жана муниципалдык кызмат көрсөтүүлөр

Бул бөлүмдөн мамлекет көрсөтө турган кызматтар тууралуу биле аласыңар. Сага кызыктай угулуп, суроо жаралышы мүмкүн: мамлекет кантип кызмат көрсөтсүн? Кызмат көрсөтүүлөрдү компаниялар, сулуулук салондору же ашканадан алабыз, бирок жаран катары мамлекет сага кандай кызматтарды көрсөтө турганын биле аласың. Кызыкпы? Анда кеттик!

6-сабак. Мамлекеттик жана муниципалдык кызмат көрсөтүүлөр тууралуу эмнелерди билүү зарыл?

Эсиндеби, биринчи теманы үйрөнүп жаткан учурда биздин өлкөнүн конституциясына кайрылганбыз? 16-беренеде биздин өлкө жынысына, раса, тил, ден соолугуна, этникалык тегине, диний ишенимине, курагына, саясий же башка ынанымдарына, билимине, матери-алдык абалына же башка абалдарына карабастан бирдей кызмат көрсөтүү укугуна кепил-дик берет.

Туулгандыгы тууралуу күбөлүк, паспорт, нике күбөлүгү, билим алуу, медициналык кызматтар – бул мамлекет көрсөтө турган кызматтардын бир азы гана. Кызмат көрсөтүүнүн эки түрү бар – мамлекеттик жана муниципалдык.

Мамлекеттик жана муниципалдык кызмат көрсөтүүлөр - жарандарга жана уюмдарга алардын суроо-талаптарын аткаруу боюнча компетенциялардын алкагында ишке ашырыла турган мамлекеттик жана муниципалдык мекемелердин ишмердиги.

Кызмат көрсөтүүлөрдү кайдан алса болот?

- Мамлекеттик кызмат көрсөтүүлөр мамлекеттик кызмат көрсөтүүчү пункттарар-кылуу же электрондук формада электрондук кызмат көрсөтүүлөрдүн Мамлекет-тик порталы аркылуу. Калкты тейлөө борборлору инсанды тастыктоочу доку-менттерди жазуу, берүү боюнча кызмат көрсөтөт.
- Мамлекеттик кызмат көрсөтүүлүүчү пункттар түзүлүп, аймактык бирдиктер, чек араларда мамлекеттик жана муниципалдык мекемелер иштейт.
- Мамлекеттик кызмат көрсөтүүлүүчү пункттар стационардык же көчмө (мобилдүү) болот.
- Стационардык пункттардан алыс жайгашкан калктуу пункттарда эң эле көп пайдалануучу мамлекеттик кызмат көрсөтүүлөрдү алуу мүмкүнчүлүгү көчмө (мобилдүү) пункттарда ыйгарым укуктуу органдардын адистеринин катышуусу менен көрсөтүлөт.

Практикалык тапшырма 6.1

Сага Кыргызстан боюнча саякаттап жүргөн туристтер кайрылды деп элестетип көрөлү, жана алар кайсыл жерден жана кантип кызматтарды алууга боло тургандыгына кызыгышты. Төмөндө таблицада кайсыл жерден кандайдыр бир кызмат көрсөтүүлөрдү алууга боло тургандыгынын кырдаалдары көрсөтүлгөн. Сен аларга кайсыл жакка кайрылууну сунуштаар элең?

Мамлекеттик кызмат көрсөтүүлөрдүн Бирдиктүү реестри (тизмеси) Мыйзамын оңой табуу үчүн (Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2012-жылдын 10-февралындагы №85 токтому менен бекитилген) же КРнын электрондук кызматтар порталынын сайтына кир: <https://portal.srs.kg/ru/catalog>

Кырдаал	Мамлекеттик жана муниципалдык кызмат көрсөтүү?	Бул кызмат көрсөтүүлөрдү электрондук түрдө алууга болобу?
Никени каттатуу үчүн арыз берүү		
Жашаган жери боюнча даректи каттатуу		
Жалпы жарандык паспортту даярдоо үчүн арыз берүүдөгү анкета толтуруу		
Үй-бүлөнүн курамы тууралуу маалым кат берүү		
ЖЭБ үчүн айып пулдарды текшерүү (жол эрежелерин бузуу)		
Үй-бүлөлүк абалын текшерүү (Үй-бүлөлүү)		
Дипломду түп нуска экендигин текшерүү		
Майда мүйүздүү мал тууралуу маалым кат берүү		
Жашаган жери боюнча чет элдик жаранды каттоо		
Жумушка орноштуруу мүмкүнчүлүгү туура-луу маалымат берүү		

Мамлекеттик жана муниципалдык кызмат көрсөтүүлөр акысыз жана акы төлөө негизинде көрсөтүлөт. Кыргыз Республикасынын Конституциясында (20,23,32,34 - беренелер) жана мыйзамдарында бекитилген, ошондой эле эл аралык келишимдер боюнча Кыргыз Республикасынын милдеттемелеринен келип чыккан кызмат көрсөтүүлөр акысыз көрсөтүлүүгө тийиш.

Кызмат көрсөтүүлөр сапаттуу көрсөтүлүшү үчүн мамлекет кызмат көрсөтүүнүн стандарттарын иштеп чыккан. Кызмат көрсөтүүлөрдүн сапатын керектөөчүлөрдүн (б.а. бардык жарандар) коомдук бирикмелери, мамлекеттик же муниципалдык кызматтарды көрсөтүүчү же башка ыйгарым укуктуу органдар баалай алышат.

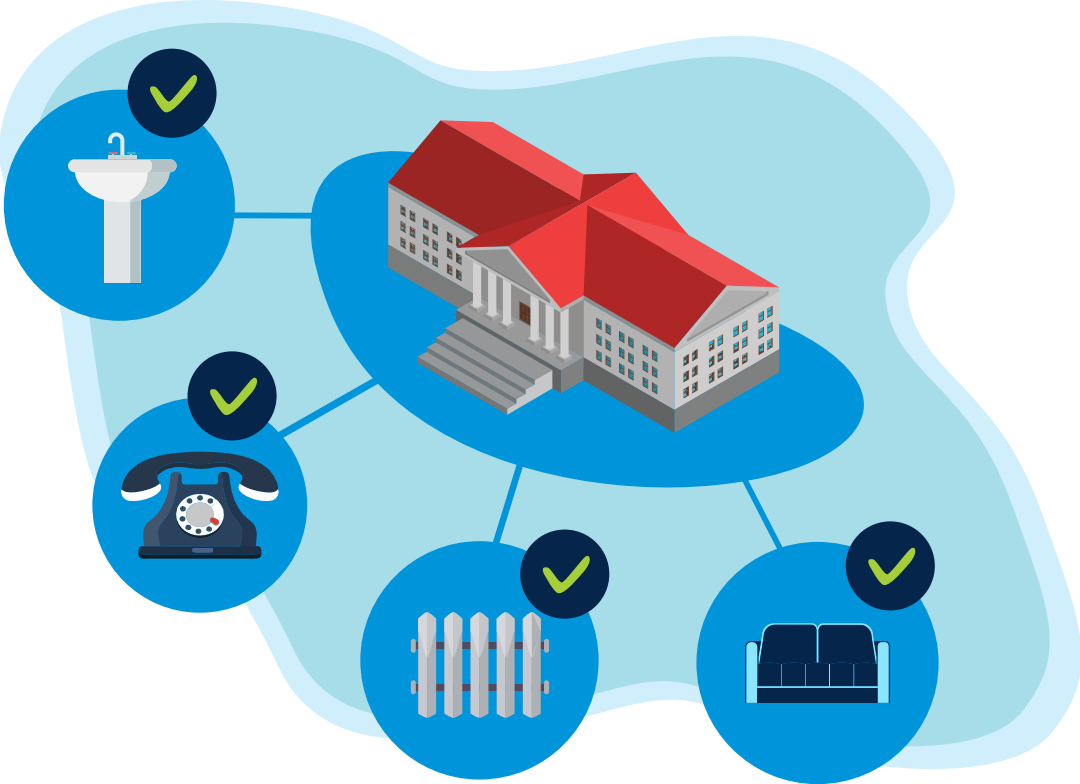
Мамлекеттик кызмат көрсөтүүлөрдүн стандартына ылайык, кызмат көрсөтүүнү алуу үчүн, мамлекеттик орган төмөнкү шарттарга ээ болууга кажет:

- Күтүү үчүн орундар жайгаштырылган бөлмөлөр,
- Даараткана жана жылуулук менен камсыз болуу,
- Суу түтүктөрү менен камсыз болуу,
- Телефон менен камсыз болуу.

Кардарлардын ыңгайлуулугу үчүн кызмат көрсөтүүчү жайда кызмат көрсөтүүлөрдү алуу үчүн керектүү документтердин тизмеси, анын нарк баасы тууралуу маалымат, ошондой эле арыздардын үлгүлөрү жайгаштырылышы керек.

Ар бир кызмат көрсөтүү аткаруунун чектелген мөөнөтүнө ээ, эгер сен тигил же бул кызмат көрсөтүүнү өз убагында ала албаган болсоң, кызматты алуучу жаран катары сен зарыл болгон учурларда тиешелүү органдарга кат жаза аласың.

Бул тууралуу кененирээк маалыматтарды алуу үчүн мыйзамды окуп чык.

Практикалык тапшырма 6.2

Таблицаны толтуруп, жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдары кызмат көрсөтө турганын аныкта.

Шилтеме жардам берет: <http://cbd.minijust.gov.kg/act/view/ru-ru/11879?cl=ru-ru>

1. _____

2. _____

3. _____

4. _____

5. _____

6. _____

7. _____

8. _____

9. _____

10. _____

Теманын үстүндө иштегендеринди жыйынтыкта. Таблицага эмнени билгениңди, түшүнгөнүңдү жаз, эмнелер ишенимдүү болбой калды, теорияны үйрөнүүдө жана көнүгүүлөрдү аткарууда кандай суроолор пайда болду.

Мен билдим/ эсиме сактап калдым	
Мен ишене албай турам/ түшүнө алган жокмун	
Менде мындай суроолор пайда болду	

Мугалимге өзүңдүн суроолоруңду берсең болот. Жоопту сөзсүз алууга аракеттен. **Бул маанилүү!**

III-бөлүм. Үй-бүлө укугу

Бул бөлүм үй-бүлө сыяктуу ар бир адамдын жашоосундагы маанилүү тармакты өздөштүрүүгө арналган.

7-сабак. Үй-бүлө укугу жана балалуулуктары

Бул темада биз биздин өлкөнүн кайсы мыйзамдары (КРнын Конституциясы, КРнын Үй-бүлө кодекси, КРнын Балдар жөнүндөгү кодекси) үй-бүлө деген эмне экенин, анын функциялары жана азыркы коомдогу ролу кандай, үй-бүлө мүчөлөрүнүн кандай укуктары жана милдеттери бар экендигин аныктай тургандыгын карап чыгабыз.

Аныктамалардан баштайлы:

Үй-бүлө - бул укуктар (мүлктүк жана жеке мүлктүк эмес) жана милдеттер (нике, туугандык, асырап алуу же балдарды кабыл алуунун башка формалары) менен байланышкан адамдар.

Мыйзамда үй-бүлөгө кирген жана үй-бүлөлүк мамилелерге катышкандардын баары: күйөөсү жана аялы (жубайлар), балдар (анын ичинде асырап алган балдар да, ата-эне (анын ичинде асырап алуучулар да), башка туугандар укуктарга жана юридикалык милдеттемелдерге ээ. Юридикалык тил менен айтканда, бул алардын баары – үй-бүлөлүк укук мамилелеринин субъекттери дегенди билдирет.

Мүлктүк жана мүлктүк эмес укуктардын жана милдеттемелердин мисалдары:

- **Мүлктүк укуктар жана милдеттемелер**
 - жубайлар бири-биринин ортосунда тең, алардын жеке жана мүлктүк укуктары мыйзамдар менен жөнгө салынат;
 - никедеги учурда жубайлар тапкандын баары алардын биргелешкен менчиги болуп саналат;
 - жубайлардын жалпы мүлкүн болгон укук, никедеги учурда үй чарбасын алып барган, балдарды тарбиялап өстүргөн же башка жүйөлүү себептер боюнча өз алдынча кирешеге ээ боло албаган жубайга да тиешелүү;
 - жубайлар бири-бирин материалдык жактан колдоп турууга милдеттүү, ал эми мындай колдоодон баш тарткан жана мындай колдоо жок болгон учурларда, муктаж болгон жубай соттук тартипте жубайынан алимент төлөөнү талап кылууга укугу бар.
- **Мүлктүк эмес укуктар жана милдеттемелер**
 - жубайлардын ар бири кесип, алектенүүчү иш, жашаган жерди, фамилияны эркин тандоо укугуна ээ;
 - жубайлар бири-бирин сыйлоого, бири-бирине жардам берүүгө, үй-бүлөнүн жыргалчылыгы жана бекемдиги үчүн көмөк көрсөтүүгө, баланын (балдардын) жыргалчылыгына жана өнүгүүсүнө кам көрүүгө милдеттүү;
 - мыйзам боюнча, жубайлар үй-тиричилик эмгеги боюнча тең милдеттемелерге ээ жана жубайлардын биринин жубайлардын экинчисине карата гендердик дискриминациясына жол берилбейт (жынысы боюнча укуктарын бузуу) (КР Үй-бүлө кодексинин 32 жана 41-беренелери).

Эсиңе түй, аялдар жана эркектер да үй-бүлөлүк мамилелерде бирдей, тең жеке жана мүлктүк укуктарга жана милдеттемелерге ээ. Эне болуу, ата болуу, балдардын билими тууралуу маселелер жана башка үй-бүлө маселелери жубайлар тарабынан жубайлардын теңдик принцибинен улам биргелешип чечилет.

Практикалык тапшырма 7.1

Жогоруда көрсөтүлөн маалыматтарды эске алуу менен кырдаалды карап чык, анда кимдики туура жана эмне үчүн?

Үй-бүлө: жубайлар Батыр менен Айсулуу жана алардын эки баласы. Батыр слесарь болуп иштейт жана үй-бүлөсүн камсыз кылып келет. Айсулуу болсо иштебейт, балдарды тарбиялайт, үй чарбасын алып барат. Батыр Айсулууга үй жумуштары боюнча жардам берүүдөн баш тартып жатат, ал иштеп жаткандыгын жана бул эркектин милдети эмес деп айтат. Ошондой эле Батыр ал үйгө каражат таап келип жаткандан кийин, аларды кантип корутуу керектигин өзү чечем деп эсептейт. Айсулуу үй жумуштары боюнча милдеттемелерди бөлүүнү жана финансыларды кантип бөлүштүрүүнү биргелешип чечүүнү сунуштайт.

7.2

Ошондой эле үй-бүлө мүчөлөрүнүн алименттик милдеттемелери болот (алименттер –бул ортолорунда үй-бүлөлүк мамилелери бар бир адамдын экинчи адам алдында мыйзам боюнча кам көрүүгө каралган каражаттары)

Мисалы, ата-эне бойго жете элек балдарына кам көрүүгө милдеттүү. Кантип (тартип) жана кандай түрдө (форма) бойго жете элек балдарга кам көрүү керектигин ата-эне өзү аныктайт. Ата-эне бойго жете элек балдарына кам көрүү жөнүндө макулдашуу түзүүгө укуктуу (алименттерди төлөө жөнүндө макулдашуу). КРнын Үй-бүлө кодексинде билим берүү мекемесинде билим алып жаткан 18 жаштан 21 жашка чейинки курактагы балдарга алимент алуу укугу каралган.

Ошондой эле бойго жете элек балдар өзүнүн ата-энесинен кам көрүүгө ээ боло албаган учурда өздөрүнүн эмгекке жарамдуу агаларынан, эжелеринен, чоң ата, чоң энелеринен алименттерди соттук тартипте алууга укугу бар. Үй-бүлөнүн эмгекке жарамсыз мүчөсү өздөрүнүн бойго жеткен балдарынан, жубайынан жана ата-энесинен кам көрүүгө каражат алууга укугу бар. Алименттерди төлөө жөнүндөгү макулдашуу жок болгон учурда үй-бүлө мүчөлөрү алименттерди төлөтүү тууралуу талап менен сотко кайрылууга укуктуу.

Практикалык тапшырма 7.2

Эмне үчүн мыйзам боюнча бойго жете элек балдарга алименттер каралгандыгы тууралуу өз пикириңди жаз.

7.3

Сен «Баланын укуктары» темасы менен таанышып чыккансың. Эми балдар менен ата-энелердин жана үй-бүлөдөгү башка туугандардын мамилелери тууралуу мыйзам эмне деп жаткандыгын карап көрөлү.

Бала укук мамилелеринин өзгөчө катышуусу болуп саналат жана ал өзгөчө укуктук статуска ээ, аны ал материалдык жана процессуалдык (мыйзам менен жөнгө салынуучу) мамилелерде колдонот.

Балдарды тарбиялоо ыкмалары адамдык абройду кемсинтүүчү, тоотпогон, каардуу, катуу мамиледен, кемсинтүүдөн же аларды эксплуатациялоодон оолак болууга тийиш.

Үй-бүлөлүк мыйзамдар баланын укуктарын жана кызыкчылыктарын мамлекет, коом, үй-бүлө тарабынан корголушуна кепилдик берет, баланы үй-бүлөдөн ажыратуунун алдын- алууга жана баланын үй-бүлө камкордугундагы укуктарын камсыз кылууга, ата-эне камкордугунан ажыраган балдарга жана жетим балдарга кам көрүү, тарбиялоо, окутуу мамлекет тарабынан камсыз болушуна багытталган.

Жетим балдар жана ата-эне камкордугунан ажыраган балдар үй-бүлөдө тарбияланышы жана биргелешип жашоосу үчүн алууга болот – бул асырап алуучу үй-бүлө. Бул ыктыярдуу түрдө жана келишимдин (балдар иштери боюнча комиссиянын макулдугу боюнча ыйгарым укуктуу орган менен асырап алуучу ата-эненин ортосунда) негизинде гана жүрөт. 10 жашка чыккан балдар үй-бүлөгө өздөрүнүн макулдугу менен гана жөнөтүлөт. Асырап алган ата-эне асырап алуучунун (14 жашка чыга элек балдар үчүн) жана камкорчунун (14 жаштан 18 жашка чейинки балдар үчүн) укуктарына жана милдеттемелерине ээ.

Балдар Кыргыз Республикасынын жарандары, балдардын туугандары болбогон чет элдик жарандар тарабынан асырап алына алат. Өзүнүн үй-бүлө чөйрөсүндө ата-эне камкордугунан ажыраган баланын укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоонун чарасы. Асырап алуучулар балага карата ата-энелик укуктарды жана милдеттемелерди өзүнө алышат. Баланы асырап алуу тууралуу материалдар сот тарабынан каралат.

Чоң ата, чоң апа, агалар, эжелер жана башка туугандар бала менен баарлашууга укуктуу экенин унутпаңыз.

Практикалык тапшырма 7.3

Үй-бүлөлөрдүн кайсынысы асырап алган үй-бүлө жана эмне үчүн, жооп бериңиз.

Канаттын үй-бүлөсү жашаган жерде (ал 12 жашта) программалоого үйрөнүүгө мүмкүнчүлүк жок, ал болсо программист болууну каалайт. Ошондуктан Канат шаарда байкесинин үйүндө жашайт, шаардык мектепте окуйт жана программалоо курсуна барат	
Марат жакында 17 жашка чыгат, ал үч жылдан бери өзүнүн атасынын үй-бүлөсүндө жашайт, себеби ал асырап алуу органдарынан бардык документтерди тариздеген жана ата-энесинин көзү өткөндөн кийин ал бойго жеткенге чейин ал үчүн жооп берет	
Зарина эми үй-бүлөдө жашайт, анын эми фамилиясы жаңы жана анын ата-энеси бар. Ал кичинекей наристе, ал болгону 2 жашта, буга чейин ал балдар үйүндө жашаган	
Салима менен Темир чоң ата-апаларыныкында жашашат. Ата-энелери каражат табабыз деп, иштеп кетишкен, бир жылдан бери үйгө келише элек.	

7.4

Класста, бул теманы өздөштүрүүдө, силер ата-энелердин жана балдардын укуктары жана милдеттерин карап чыккансыңар. Себеби бул маанилүү маалымат, бул маалыматты дагы бир жолу окуп чыгууну сунуштайбыз.

Балдардын укуктары жана милдеттери	Ата-эненин укуктары жана милдеттери
- Өмүрүн коргоого, саламаттыгын бекемдөөгө, гармониялуу физикалык жана руханий өнүгүүгө; - ысымга жана жарандыкка; - тарбия алууга: үй-бүлөдө тарбиялоо приоритеттүү жана баланын кызыкчылыктарына ылайык келүүчү катары таанылат; - өз көз караштарын, ишенимдерин эркин айтууга, адамдык аброюн сыйлоого; - мамлекеттик социалдык камсыздоого; - турак үйгө; - билим алууга; - эс алууга; - намысын жана аброюн коргоого; - мүлккө; - бекитилген куракка жеткенде эмгектенүүгө; - эмгекке жарамдуу балдар эмгекке жарамсыз ата-эне жөнүндө кам көрүүгө милдеттүү; - ата-эненин (эмгекке жарамсыз) кошумча чыгымдарына катышуу.	- өздөрүнүн балдарынын тарбиясы жана өнүгүшү үчүн жоопкерчиликте болушат - балдарга негизги жалпы билим алууну камсыздоо; - балдардын укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоо; - бала менен баарлашууга укуктуу; - ата-эне бала менен биргелешип жашоого жана анын тарбияланышына катышууга укугу бар; - ата-эне балдардын физикалык жана психикалык саламаттыгына, алардын нравалык өнүгүүсүнө зыян келтирүүгө укугу жок; - ата-эне балдарынын укуктарынын бузулушу үчүн жоопкерчиликте болот, ата-эне укугунан ажыратууга чейин ж.б.; - ата-эненин укуктарынын жана милдет-темелеринин теңдиги; - ата-эне баланын толук кандуу өнүгүүсү, тарбияланышы, билим алышы, саламаттыгын бекемделиши жана аны үй-бүлөдө жана коомдо өз алдынча жашоого даярдоо үчүн керектүү шарттарды түзүүгө милдеттүү; - ата-эне (же аларды алмаштырган адамдар) өз балдарынын мыйзамдуу өкүлдөрү болуп саналышат жана физикалык жана юридикалык тараптар менен мамилелерде, анын ичинде соттордо, атайын ыйгарым укуктары жок эле алардын укуктарын жана кызыкчылыктарын коргошот.

- Ата-эне (алардын бири) ата-эне укугунан төмөнкү учурларда ажыратылышы мүмкүн:**
- ата-энелик милдеттемелерин аткаруудан качуу, анын ичинде алименттерди төлөөдөн атайылап качуу;
 - ата-эне үйүнөн (бөлүмүнөн) же болбосо башка дарылоочу, тарбиялоочу мекемелерден, калкты социалдык коргоо мекемелеринен же башка окшош мекемелерден өз баласын алуудан жүйөлүү себепсиз баш тартуу;
 - өздөрүнүн ата-эне укуктарын кыянаттык менен пайдаланышат;
 - балдарга каардуу мамиле кылуу, анын ичинде балдарга карата физикалык же психикалык зомбулук кылышат, алкоголизм же наркомания менен өнөкөт оорулуу болуп саналышат;
 - өз балдарынын өмүрүнө же саламаттыгына каршы же болбосо жубайынын же баланын атасынын же энесинин өмүрүнө жана саламаттыгына каршы атайын кылмыш жасаган;
 - балдарды бала эмгегине тартышат

Ата-эне укугунан ажыратуу сот тартибинде (сот аркылуу гана) жүргүзүлөт. Ата-эне (алардын бири) ата-эне укугун алар жүрүм-турумун, жашоо мүнөзүн жана (же) балага карата мамилесин өзгөрткөн учурларда калыбына келтире алат. Ата-эненин укуктарын калыбына келтирүү сот тартибинде ата-эне укугунан ажыратылган ата же эненин арызы боюнча жүзөгө ашырылат.

Практикалык тапшырма 7.4

Ар бир ырастаманы (1-5) аяктоо үчүн туура келген вариантты тап (а-д)

1. Бала мектепке бара турган маал келгенде, ата-энелер төмөнкүлөрдү аткарууга милдеттүү ...
2. Эгер ата-эне бирге жашашпаса, баары бир алардын ар бири ...
3. Эмгекке жарамдуу курактагы балдар төмөнкүлөргө милдеттүү ...
4. Ар бир бала укуктуу
5. Ата-эне Укугу жок

- а.** балдардын физикалык жана психикалык саламаттыгына зыян келтирүү;
- б.** балдарды тарбиялоого кам көрүүгө милдеттүү;
- в.** тиешелүү документтерди жана мектепке керектүү буюмдарды даярдоо;
- г.** ата-энелер жана башка туугандар менен сүйлөшүү;
- д.** эмгекке жарамсыз ата-энеге кам көрүү.

7 тема боюнча жыйынтыктоочу практикалык тапшырма

“Үй-бүлө” деген тема боюнча 10 сөздү тап. Сөздөр вертикаль жана горизонталь түрдө гана жайгашкан

Б	Т	В	К	Ч	Ф	О	Л	Т	Ш	З	Д	П
М	У	Н	К	О	У	Б	П	Е	Ы	В	А	О
Ж	У	Б	А	Й	Л	А	Р	П	В	Р	О	Ч
А	Г	И	Т	Е	А	К	Е	Р	Ё	С	П	Р
Е	А	М	А	Н	Т	М	И	Л	Д	Е	Т	Ц
С	Н	А	Э	Г	Ш	А	Ь	О	М	Н	Е	Е
С	Д	В	Н	Ц	Ч	И	Б	К	Ю	Р	Џ	Н
М	Ы	Е	Е	Р	Л	Н	И	К	Е	Т	Ч	Т
Я	К	Д	У	П	С	Т	У	Ш	С	Г	И	И
Р	У	К	О	М	У	Л	К	Н	У	А	Л	Щ
Ц	М	Б	Ы	З	Я	М	Н	Й	К	Т	И	Х
Ф	Ы	К	А	М	К	О	Р	Ч	У	В	К	И
П	Р	Е	У	Ф	С	Ц	О	Т	К	К	М	Ф

Теманын үстүндө иштегендеринди жыйынтыкта. Таблицага эмнени билгениңди, түшүнгөнүңдү жаз, эмнелер ишенимдүү болбой калды, теорияны үйрөнүүдө жана көнүгүүлөрдү аткарууда кандай суроолор пайда болду.

Мен билдим/ эсима сактап калдым	
Мен ишене албай турам/ түшүнө алган жокмун	
Менде мындай суроолор пайда болду	

Мугалимге өзүңдүн суроолоруңду берсең болот. Жоопту сөзсүз алууга аракеттен. **Бул маанилүү!**

8-сабак. Никеге туруунун шарттары жана тартиби

Бул теманы өздөштүрүү нике, ага туруунун шарттары, аны токтотуу шарттары менен, кимдерге мыйзам аркылуу никеге турууга тыюу салына тургандыгы, нике келишими, ала качуу тууралуу билүүгө мүмкүндүк берет: салтпы же кылмышпы.

8.1

Биздин өлкөнүн мыйзамына ылайык (КР Үй-бүлө кодексинде) нике – үй-бүлө күтүү максатында түзүлгөн, жубайлардын ортосундагы мүлктүк жана мүлктүк эмес мамилелерин жарата турган, мыйзамда белгиленген тартипте тараптардын эркин жана өз ара макулдугу менен эркек жана аялдын ортосундагы тең укуктуу жана ыктыярдуу баш кошуусу;
Нике – бул бир никелүү (бир өнөктөшкө гана жол берген союз) союз, көп аялдуулукка тыюу салат. Эсинде болсун, мамлекеттик органдарда же жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарында катталган нике гана таанылат, диний салт менен нике кыюунун (нике кыюу) укуктук мааниге ээ эмес. Бул шилтеме менен кирип, нике тууралуу ролик көрсөң болот: <https://www.youtube.com/watch?v=pnFZcMm26A>

- Нике болуп саналбайт:
- диний кызматкер тарабынан жасалган бардык адат-салттары;
 - чогуу жашап, балдарды тарбиялоо;
 - келин уурдоо.

Сенде «Никеси катталбаган үй-бүлө кандай болот?» деген суроо жаралышы мүмкүн. Жооп беребиз – бул жарандык нике, мамлекеттик органда катталбаган союз, эки адамдын чогуу жашашы (ЗАГСта). Ушул сыяктуу союз (бул диний негиздеги гана никеге да тиешелүү) өз ара материалдык жоопкерчили жок, мурастоо, укуктук ченемдер, балдарга карата укуктук мамилелер ж.б. жөнүндөгү Үй-бүлө кодексинин ченемдери жайылтылбайт. Никени каттатуу эмне үчүн маанилүү экендигин түшүнүү үчүн шилтемеге кайрылып, видеону көр: https://www.youtube.com/watch?time_continue=5&v=jfQ7L_Vrc30

Никеге туруунун негизги шарттары:
1. Никеге туруу үчүн никеге туруп жаткан эркек менен аялдын ыктыярдуу өз ара макулдугу;
2. алардын нике курагына жетилиши зарыл, биздин өлкөдө – бул 18 жаш (нике курагы тууралуу талаптардын бузулушуна каратат кылмыш жоопкерчилиги каралган).

Никеге туруучулар өз каалоолору менен жасай алышат:

- медициналык-генетикалык маселелер, үй-бүлөнү пландаштыруу маселелери боюнча консультацияларды алуу, медициналык жактан текшерүүдөн өтө алышат. Бул кызмат көрсөтүүлөр алардын жашаган жериндеги саламаттык сактоо мекемелери тарабынан акысыз жүргүзүлөт. Үй-бүлө кодекси (28-31-беренелер) эгерде никеге туруп жаткан адамдардын бири экинчисинен венерикалык оорусу же ВИЧ-инфекциясы менен ооруй турганын жашырса, кийинкиси никени жараксыз деп табуу талабы менен сотко кайрылууга укуктуу экендигин аныктайт.
- Нике келишимин түзүү (жубайлардын келишими же никеге туруп жаткандардын никедеги же ажырашкандан кийинки мүлктүк укуктарын, жубайлардын милдеттерин аныктоочу жазуу түрүндөгү, нотариалдык жактан тастыкталган келишим).

Нике ЗАГС органдарында сот тартибинде гана токтотулушу мүмкүн.

Практикалык тапшырма 8.1

Сенин пикириң боюнча кимге жана эмне үчүн (кимди коргойт жана эмнеге кепилдик берет) никени расмий каттатуу маанилүү?

Сенин пикириң боюнча мыйзам боюнча нике курагынын келиши (18 жаш) адамдын үй-бүлө курууга даярдыгын билдиреби? Бактылуу үй-бүлө куруу үчүн сенин көз карашыңда дагы кандай шарттар зарыл?

8.2

Никеге турууга болбой тургандарды билүү маанилүү. Төмөндөгүлөрдүн ортосунда никеге турууга жол берилбейт:

- адамдардын бирөөсү эле башка адам менен катталган никеде турса;
- жакын туугандарга (улулата жана кичүүлөтө түз тараган туугандарга (ата-энелери менен балдары, чоң атасы, чоң энеси, таята, таянеси жана неберелери);
- бир ата-энеден төрөлгөн жана атасы же энеси бир эркек-кыз бир туугандарга;
- асырап алуучулар менен асырап алынгандарга;
- психикалык бузулуулардан бир эле адам сот тарабынан аракетке жөндөмсүз деп табылса

Биздин өлкөдө, зомбулук жолу менен никеге туруу сот тарабынан таанылбайт. КР Кылмыш-жаза кодексине ылайык «Адамды анын эркине каршы никеге туруу үчүн уурдоо, - III категориядагы эркиндигинен ажыратууга жазаланат» (ЖК КР. 175-берене). Эсиңде болсун, кызды уурдоо адам укугун бузуунун эң оор түрү, кыздын ар-намысына, эркиндигине, абийирине кол салуу болуп эсептелет. Бул аракет кылмыш-жаза жоопкерчилигине тартылат. Шилтеме менен кирип, роликт көр: <https://www.youtube.com/watch?v=Dm5oUVRzs9k>

Практикалык тапшырма 8.2

Кандай эсептейсиң, ала качуу - бул салтпы же кылмышпы. Эмне себептен?

Таблицанын алдындагы түшүнүк жана фразалардын номери менен ылайыктуусун таблицанын керектүү мамычасына жаз.

Ала качуу			
Кылмыштын белгилери	Адам укугунун бузулушу	Кесепети	Оң жактары (өз алдынча толтур)

Таблицаны толтуруу үчүн түшүнүк:

1. Башка адамдар менен физикалык контактта болуудан коркуу;
2. Адам уурдоо;
3. Никеге өз эрки менен турбоо;
4. Кыздын ар-намысына, эркиндигине, абийирине кол салуу;
5. Чоочун адамдардан коркуу;
6. Зомбулук (физикалык жана психологиялык);
7. Жардамга келбеген туугандарына таарынуу;
8. Аялдардын укугун бузуу, физикалык жана психологиялык зомбулук менен коштолот;
9. Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза Кодекси тарабынан жаза каралган.

8-сабакка жыйынтыктоочу практикалык тапшырма

Кырдаалдарды окуп чыгып, сунушталган жооптордун бирин танда:

1. Айгүл менен Талгат бири бирин сүйүшөт. Экөө тең 18 жаштан ашышкан. Алар батирди ижарага алышып жашашат, бюджетти бир, чарбаны чыгуу жүргүзүшөт. Бирок мамилелерин каттатышкан эмес. Айгүл менен Талгат бири бирине ким?

а. кошуналар;

б. жубайлар;

в. ойноштор.
2. Аскар Элизага үйлөнүп, никесин кыйдырган. Бул учурда анын Бегайым менен катталган никеси бар болчу. Мыйзам боюнча Элиза:

а. Аскардын аялы;

б. Аскардын аялы эмес;

в. Аскардын асырап алган кызы.

Теманын үстүндө иштегендериңди жыйынтыкта. Таблицага эмнени билгениңди, түшүнгөнүңдү жаз, эмнелер ишенимдүү болбой калды, теорияны үйрөнүүдө жана көнүгүүлөрдү аткарууда кандай суроолор пайда болду.

Мен билдим/эсиме сактап калдым	
Мен ишене албай турам\түшүнө алган жокмун	
Менде мындай суроолор пайда болду	

Мугалимге өзүңдүн суроолоруңду берсең болот. Жоопту сөзсүз алууга аракеттен. Бул маанилүү!

9-сабак. Үй-бүлөдөгү зомбулук

Бул тема боюнча биз үй-бүлөлүк зомбулук тууралуу бардык маселелерге токтолобуз: бул эмне, үй-бүлө зомбулугунун кандай түрлөрү бар, анын себептери жана кесепеттери, зомбулук көргөн учурда кайда кайрылуу керек, өзүңдү кантип коргоого болот.

9.1

Зомбулук - жарандардын кол тийбестик укугун (дене бойлук жана рухий мааниде) бузуп, бир адамдын башка адамга дене бойлук же психикалык таасир этүүсү.

Үй-бүлөдөгү зомбулуктун ар кандай багыттары болушу мүмкүн:

- күйөөсү тарабынан аялына жасалган мамиле;
- аялы тарабынан күйөөсүнө жасалган мамиле;
- ата-энелердин бири, же экөөсү тарабынан балага жасалган мамиле;
- улуу бир тууганынын кичүүсүнө жасаган мамилеси;
- эрезеге жеткен балдары жана неберелери тарабынан ата-энесине же карыган туугандарына жасаган мамилелеринде;
- Үй-бүлө мүчөлөрүнүн биринин башкаларына жасаган мамилеси.

Үй-бүлөдөгү зомбулуктун түрлөрү:

- **дене-бойлук зомбулук** - үй-бүлө мүчөсүнүн/ага теңештирилген адамдын башка үй-бүлө мүчөсүнө/ага теңештирилген адамга карата түздөн-түз же кыйыр түрдө атайылап дене-бойлук таасир этүүсү, өтө маанилүү жашоо-турмуш функцияларын аткаруу мүмкүнчүлүгүнөн ажыратуусу, башка жерге көчүү эркиндигинен, турак жайдан, тамак-аштан, кийимден ажыратуусу же чектөөсү, оор кара күч эмгегине мажбурлоосу, ошондой эле багуу жана кам көрүү милдеттеринен баш тартуусу;
- **психологиялык зомбулук** - дене-бойлук, сексуалдык, экономикалык зомбулук жасоо коркунучу, ошондой эле ар-намысты жана кадыр-баркты атайылап басмырлоо, өмүргө коркунуч келтирүүчү же психологиялык, дене-бойлук саламаттыктын бузулушуна, ошондой эле жашы жете элек адамдардын катташуу укугун чектөөгө алып келүүчү укук бузууларды же жосундарды жасоого мажбурлоо;
- **экономикалык зомбулук** - үй-бүлө мүчөсүнүн/ага теңештирилген адамдын башка үй-бүлө мүчөсүн/ага теңештирилген адамды багуу боюнча милдеттерин атайылап аткарбоосу, ошондой эле адамды ага мыйзам боюнча таандык болгон мүлктү же кирешелерди алуу же тескөө укугунан атайылап ажыратуу же чектөө жана/же ишенимдүү адамдын мүлктү же кирешелерди ишеним көрсөтүүчүгө зыян келтирүү менен пайдалануусу;
- **сексуалдык зомбулук** - өнөктөшүнө анын макулдугусуз жасалган сексуалдык акт же сексуалдык жүрүм-турум. Күч колдонуу, коркутуу же (зордуктоо) шантаж аркылуу сексуалдык актка мажбурлоо, сексуалдык аракеттер аркылуу ооруксунтуп, ден соолугуна зыян келтирүү. Зомбулук сексуалдык аракеттердин арасынан балдарга жасалган мамилени өзгөчө бөлүп көрсөтүүгө болот – инцест.

Практикалык тапшырма 9.1

Окуп чыгып, зомбулук орун алганбы, эгер орун алса кайсы түрү.

1-окуя

Күйөөсү аялын абдан катуу сабап койду. Буту менен бетине, ичине тепти. Эркек, эмне кылса өзү биле тургандыгын, аял аны угушу керектигин, чыр чыгарбашы керектигин айтты. Аялдын эрини жарылып, көзү көпкөк болуп чыкты...

2-окуя

6 жашар бала кечке шоктоно бергендиктен, атасы аны тарбиялаш үчүн кат жазып, милиция участогунун начальнигине жиберет. Ал катты окуп, баланы беш мүнөт камерага камап коёт: «тил укпаган кичинекей балдарды биз ушундай кылабыз». Ошондон бери бала милиционерлерден абдан коркот.

3-окуя

Дүкөн чоң энесине катталган. Небереси ага жардам бере баштайт, бир жылдан кийин бардык иштер товарга баруу, сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү, имаратты ижарага алуу, реализаторлор менен эсептешүү – бардыгы неберенин иши болуп калды. Чоң эне өзүнүн функциясын жасалма гана аткарып, бирок бардык чыгашаларды көзөмөлдөп, чыгымдарды коротууну да чеччү. Небере бизнести өнүктүрүп, чоң эне иштен четтеп калды. Бирок каржы ресурстарын көзөмөлдөөнү колдон чыгарган жок. Небереге окууга акча керек болуп, курсту бүтүп, квалификациясын жогорулаткысы келген учурда чоң эне акчаны буга коротуунун кереги жок деп баш тартып койду.

4-окуя

Үй-бүлөдө жаш келин бар. Ал тамак жасайт, бирок дайыма эле карыган кайын энеси менен соолугуна байланыштуу жебей турган тамактарды жасайт. Кайын эне ачка калып, нан менен чай ичип калат. Уулуна арызданбайт, экөөнү уруштурууну каалабайт.

9.2

Үй-бүлөлүк зомбулуктун социалдык-экономикалык жана инсандык (жеке) себептери.

Негизги жеке (инсандык) себептери	Негизги социалдык-экономикалык себептери
- Конфликтти «тынчтык» жол менен чече албоо; - Диалог жана коммуникация түзө албоо; - Көзөмөлдөөнү каалоо жана айланадагыларга өзүнүн пикирин таңуулоо; - Өзүнүн агрессиясын көзөмөлгө ала албоо жана башка.	- Экономикалык көйгөйлөр (жумушсуздуктун күчөшү, айлык акынын төмөндүгү үй-бүлөдөгү чыңалууну күчөтөт; - Телеберүү, прессадагы зомбулукту көрсөтүү, компьютердик оюндардагы зомбулук, агрессивдүү жүрүм-турумга болгон сынчыл мамилени төмөндөтөт.
Негизги кесепеттери	
- агрессия жана аутоагрессия (ички агрессия); - башка адамдарга ишенип мамиле жасоого жөндөмсүздүк; - өзүн-өзү өлтүрүү туралуу ойлор; - негативдүү ынанымдар (мисалы: демек менен татыктуумун)	

- Профилактикалык чараларга (алдын-алуу) төмөнкүлөр кирет:**
- үй-бүлөлүк зомбулуктун алдын-алуу боюнча программаларды иштеп чыгуу жана кийирүү, анын ичинде үй-бүлөлүк зомбулуктан жабыркаган адамдар үчүн, жана үй-бүлөлүк зомбулук жасаган адам үчүн да атайын программалар;
 - профилактикалык баарлашуулар, консультациялар, анын ичинде үй-бүлөлүк зомбулук орун алган учурлардын алдын-алуу жана болтурбоо, ошондой эле жабыркаган тараптын коопсуздугун камсыз кылуу максатында ишеним телефондору аркылуу;
 - үй-бүлөлүк зомбулук жасаган адамды каттоо жана учетко алуу;
 - коргоо орденинин шарттарынын аткарылышын көзөмөлдөө;
 - үй-бүлөлүк зомбулукту жасаган адамдарды, үй-бүлөлүк зомбулукка жол берилбей тургандыгы жана мыйзам бузуу экендиги тууралуу, ошондой эле үй-бүлөлүк зомбулуктан коргоо жана сактоо чаралары боюнча кабардар кылуу;
 - маалыматтык жана агартуучулук кампаниялар, жарандардын укуктарын жана эркиндигин коргоого багытталган, үй-бүлөлүк зомбулуктан коргоо жана сактоо, зомбулуксуз жана чыр-чатаксыз жүрүм-турумду пропагандалоо, адамдарды дискриминацияга жол бербөө жаатындагы иш-чаралар.

Практикалык тапшырма 9.2

Үй-бүлөлүк зомбулуктун социалдык-экономикалык жана инсандык (жеке) себептерин жана алдын-алуу чараларын билүү менен силерде кандай идеялар пайда болду, биздин коомдо зомбулук азайышы үчүн сенин оюң боюнча эмнени жасаса болот?

Сунушталгандардын ичинен силердин лицейиңерде эмнени жасаса болот?

Лицейдин окуучулары өздөрү эмне жасай алышат?

9.3

Үй-бүлө зомбулугунан жабыр тарткандар тиешелүү мамлекеттик органдарга жана уюмдарга, мындан тышкары коомдук бирикмелерге укуктук, социалдык, медициналык жана психологиялык жардам алуу үчүн кайрыла алышат.

Биздин өлкөдө үй-бүлөлүк зомбулуктан коргоону жана сактоону булар жүзөгө ашырат:

- Кыргыз Республикасынын Өкмөтү; Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан аныкталуучу, үй-бүлөлүк зомбулуктан коргоо жана сактоо боюнча субъекттердин иштерин координациялоо боюнча ыйгарым укуктуу мамлекеттик орган;
- сот, прокуратура, ички иштер органдары;
- социалдык камсыздоо органдары (социалдык кызматкерлер);
- саламаттык сактоо органдары (ГСВ, ФАП, ЦСМ);
- билим берүү органдары (мектеп, лицей, жождор);
- юстиция органдары, балдарды коргоо боюнча ыйгарым укуктуу мамлекеттик орган;
- Кыргыз Республикасынын Акыйкатчысы (Омбудсмен), адвокатура;
- жергиликтүү мамлекеттик администрациялар (акимиаттар);
- жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары (Айыл Өкмөтү);
- аксакалдар соту;
- жалпыга маалымдоо каражаттары;
- өз компетенцияларынын чектеринде башка уюмдар.

Коммерциялык жана коммерциялык эмес уюмдар үй-бүлөлүк зомбулуктан сактоо жана коргоо чөйрөсүндө социалдык, укуктук, юридикалык, психологиялык жана башка жардамдарды мыйзамдарга ылайык көрсөтүүгө, анын ичинде:

- үй-бүлөлүк зомбулуктан жабыр тарткан адамдарга алардын коргоо үчүн мамлекеттик органдарга же болбосо коомдук уюмдарга кайрылуу укугу жөнүндө маалымдоого;
- үй-бүлөлүк зомбулуктан жабыр тарткан адамдарга тиешелүү консультацияларды берүүгө;
- жашы жете электерге жана аракетке жөндөмсүз деп таанылган адамдарга тийиштүү болгон, төмөндө аталуучу органдарга кабарлоо милдеттүү болуп саналган учурларды кошпогондо, үй-бүлөлүк зомбулуктан жабыр тарткан адамдардын макулдугу менен үй-бүлөлүк зомбулук фактылары жөнүндө ички иштер органдарына, прокуратура жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу, социалдык коргоо органдарына кабарлоого;
- үй-бүлөлүк зомбулуктан сактоо жана коргоо маселелери боюнча маалыматтык жана агартуучулук ишти жүзөгө ашырууга;

Эсинде болсун, кырсыкка кабылган балдарга жардам берүү үчүн, таш боордук менен мамиле жасоо, зомбулук көрсөтүү, оор турмуштук кырдаалда «Балдар үчүн ишеним телефону 111» бар. Ар бир адам анын ичинде бала 111 телефонуна чалып, (күн-түнү бою), бардык телефондон (чалуу акысыз) чалып керектүү кеңеш, психологиялык жардам ала алат. Кыргыз Республикасынын Эмгек жана социалдык өнүктүрүү Министрлигинин алдындагы борбор иштейт. Анын негизги милдети балдардын укуктарын коргоо, балдарга, өспүрүмдөргө жана алардын ата-энелерине психологиялык жардам көрсөтүү.

Үй-бүлөлүк зомбулуктан жабыр тарткан адамдын укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоо үчүн сотко кайрылуу укугуна төмөнкүлөр ээ болот:

- үй-бүлөлүк зомбулуктан жабыр тарткан адам же болбосо анын өкүлү;
- прокурор;
- эгерде үй-бүлөлүк зомбулуктан жабыр тарткан адам жашы жете элек же сот тарабынан аракетке жөндөмсүз деп таанылган адам болуп саналса, балдарды жана сот тарабынан аракетке жөндөмсүз деп таанылган адамдарды коргоо боюнча ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдардын аймактык бөлүмдөрү.

Үй-бүлөлүк зомбулук жасаган адамга карата сотко төмөнкүдөй бир же бир нече талаптар менен кайрылуу укугуна ээ болот:

Үй-бүлөлүк зомбулукка бөгөт коюунун ички иштер органдары тарабынан жүзөгө ашырылуучу түрлөрү:

- үй-бүлөлүк зомбулуктан жабыр тарткан адамдын жана үй-бүлөнүн башка мүчөлөрүнүн же аларга теңештирилген адамдардын өмүрүнө же ден соолугуна коркунучтарды четтетүү боюнча токтоосуз чараларды көрүү;
- үй-бүлөлүк зомбулук жасаган адамдарды жазыктык-процесстик мыйзамдарга ылайык кармоо;
- коргоо орденин берүү жана узартуу;
- үй-бүлөлүк зомбулук жасаган адамды жазыктык же администрациялык жоопкерчиликке тартуу;
- өмүрүнө жана ден соолугуна коркунуч келген, үй-бүлөлүк зомбулуктан жабыр тарткан адамдын анын макулдугу менен токтоосуз коопсуз жерге же болбосо баш калкалоо жайына жайгаштыруу.

Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары, социалдык өнүктүрүү органдары үй-бүлөлүк зомбулуктан жабыр тарткан адамдарды коопсуз жайга токтоосуз жайгаштырууда ички иштер органдарына көмөк көрсөтүүгө милдеттүү.

Практикалык тапшырма 9.3

Кырдаалга көңүл буруп, укук бузуу орун алганбы, жокпу карагыла? Зөөкүрлүк орун алганбы? Эгер орун алса, кандай? Бала кайсы жакка кайрыла алат?

Х аттуу бала айылда жашайт, атасынын туугандарыныкында чоң ата- чоң апасы менен. Анткени ата-энеси Россияга иштеп кетишкен. Туугандары аны классташтары катышкан мектептин иш-чараларына жибериппейт. Бала өзүнүн оюн айта албайт, агасынан коркот, ал ичип алып, чарбага жардам беришиң керек, окуу, колледжге тапшырууну ойлоп да койбо деп сөгүп, урат.

9-сабакка жыйынтыктоочу практикалык тапшырма

Үй-бүлөдө бир киши гана башкалары үчүн иштейт. Башка мүчөлөр иштеген адамдан экономикалык жана аймактык жактан көз каранды. Бул **зөөкүргө** иштеп тапкан өзү болсо, башкаларга – курмандыктарга кандай жашашты аныктай турган да өзүм деген ойду жаратат. Ошондуктан зөөкүр кемсинтип, кордоп, болбогон тиричилик кырдаалдарда, жуулбай калган идиш-аяк же өз учурунда бышпай калган тамак, эмне кылыш керектигин үйрөтөт. *Курмандыктын* олуттуураак жоругу, маселен «ким менен сүйлөшпөш керектигин», же үйдөгү жумуштарды сапатсыз бүтүрүп койгондугу үчүн зомбулукчу кол көтөрүүгө, курмандыкты сабап-токмоктоого акылуу.

"Зөөкүр" деген сөз коюланган шрифт менен, ал эми "курмандык" деген сөз курсив менен берилгендигине көңүл бур. Бул сага ыңгайлуу болушу үчүн жасалды. Демек:

- 1"Зөөкүр" сөзүн "эркек", ал эми "курмандык" сөзүн "аял" сөзүнө алмаштыргыла
- 2"Зөөкүр" сөзүн "аял", ал эми "курмандык" сөзүн "эркек"сөзүнө алмаштыргыла.
- 3"Зөөкүр" сөзүн "эркек", ал эми "курмандык" сөзүн "аял" сөзүнө алмаштыргыла.
- 4"Зөөкүр" сөзүн "аял", ал эми "курмандык" сөзүн "эркек"сөзүнө алмаштыргыла.
- 5"Зөөкүр" сөзүн "эркек", ал эми "курмандык" сөзүн "уулу"сөзүнө алмаштыргыла.
- 6"Зөөкүр" сөзүн "эркек", ал эми "курмандык" сөзүн "кызы"сөзүнө алмаштыргыла.
- 7"Зөөкүр" сөзүн "аял", ал эми "курмандык" сөзүн "уулу"сөзүнө алмаштыргыла.
- 8"Зөөкүр" сөзүн "аял", ал эми "курмандык" сөзүн "кызы" сөзүнө алмаштыргыла.
- 9"Зөөкүр" сөзүн "эне", ал эми "курмандык" сөзүн "бала" сөзүнө алмаштыргыла.
- 10"Зөөкүр" сөзүн "ата", ал эми "курмандык" сөзүн"бала"сөзүнө алмаштыргыла.
- 11"Зөөкүр" сөзүн "ата", ал эми "курмандык" сөзүн "уулу" сөзүнө алмаштыргыла.
- 12"Зөөкүр" сөзүн "ата", ал эми "курмандык" сөзүн "кызы" сөзүнө алмаштыргыла.
- 13"Зөөкүр" сөзүн "эне", ал эми "курмандык" сөзүн "уулу" сөзүнө алмаштыргыла.
- 14"Зөөкүр" сөзүн "эне", ал эми "курмандык" сөзүн "кызы"сөзүнө алмаштыргыла.
- 15"Зөөкүр" сөзүн "бала", ал эми "курмандык" сөзүн "ата" сөзүнө алмаштыргыла.
- 16"Зөөкүр" сөзүн "бала"" , ал эми "курмандык" сөзүн "эне" сөзүнө алмаштыргыла.
- 17"Зөөкүр" сөзүн "бала"" , ал эми "курмандык" сөзүн "ата-эне" сөзүнө алмаштыргыла.
- 18"Зөөкүр" сөзүн "бала", ал эми "курмандык" сөзүн "эне" сөзүнө алмаштыргыла.
- 19"Зөөкүр" сөзүн "бала", ал эми "курмандык" сөзүн "ата"сөзүнө алмаштыргыла.
- 20"Зөөкүр" сөзүн "кызы", ал эми "курмандык" сөзүн "ата"сөзүнө алмаштыргыла.
- 21«Зөөкүр" сөзүн "кызы", ал эми "курмандык" сөзүн "эне" сөзүнө алмаштыргыла.

Ойдогу зомбулукчунун ордуна так бир адамды элестеткенде сенин мамилең кантип өзгөрө турганына байкоо сал. Сенде кандай эмоциялар пайда болду, бирөөнү актап, коргогуң келдиби. Айрым кырдаалдарды элестетип жатканда сенде кыйынчылыктар пайда болобу? Зөөкүрдүн ордуна аял, эне, кыз болгон учурда сенин эмоцияларың өзгөрөбү, байкап көр. Эгер кызы энесине зомбулук көрсөтсөчү? (psychologyjournal.ru сайтынын материалдары)

Теманын үстүндө иштегендериңди жыйынтыкта. Таблицага эмнени билгениңди, түшүнгөнүңдү жаз, эмнелер ишенимдүү болбой калды, теорияны үйрөнүүдө жана көнүгүүлөрдү аткарууда кандай суроолор пайда болду.

Мен билдим/ эсиме сактап калдым	
Мен ишене албай турам\ түшүнө алган жокмун	
Менде мындай суроолор пайда болду	

Мугалимге өзүңдүн суроолоруңду берсең болот. Жоопту сөзсүз алууга аракеттен. **Бул маанилүү!**

IV-бөлүм.
Эмгек мыйзамынын негиздери

Бул бөлүмдөн биздин өлкөдөгү адамдын иштеген жумушунун негизги эрежелери тууралуу биле аласың.

10-сабак. Мыйзамдарды билүү эмгек укугун жүзөгө ашырууга кандай жардам берет?

10.1

Биздин мамлекет адамдын эмгекке укугун тааныйт жана коргойт, бул тууралуу биздин негизги мыйзамда – Кыргыз Республикасынын Конституциясында жазылган (өзүң 9, 18, 23-беренелерди окусаң болот).

Бардык эмгек мамилелери КР Эмгек Кодексинде регламенттештирилген (кандай болушу керек, кандай болбош керек). Эмгек мамилелери тууралуу бардык суроолорго жоопту ушул мыйзамдан изде. Эсинде болсун, коомдун жашоосу өзгөрүп турат, аны менен бирге Эмгек кодексине өзгөртүүлөр кирет. Адегенде кандай мамилелер эмгек мамилеси болуп санала турганын билип алуу керек.

Мамиле эмгек мамилеси деп эсептелет, эгер анда:

Мыйзам боюнча жумушчу деп төмөнкү учурларда таанышат:

- 16 жашка толгон ар бир адам;
- айрым учурларда гана 15 жаштагы бала, өкүлчүлүк органдарынын макулдашуусу менен (жергиликтүү бийлик, жергиликтүү органдар);
- ата-эненин (камкорчунун, кам көрүп багуучунун) биринин же кам көрүп багуучу органдын жазуу түрүндөгү макулдугу менен гана жана окуудан тышкаркы убакта, ден соолукка зыян келтирбеген жана окуу процессин бузбаган, жеңил жумуштарды аткаруу үчүн гана 14 жашка чыккан бала. Бул учурда эмгек келишими бала менен бирге ата же эне/ камкорчу менен түзүлөт.

Кызматкер (бир адам – физикалык жак) жана Жумуш берүүчү (адам же уюм – юридикалык жак);

Жумуш берүүчү эмгек шартын аныктайт (эмгек мыйзамдары тарабынан каралган же башка макулдашуулар боюнча);

Эмгектик тартип - бул эмгек мамилелериндеги бардык адамдардын жүрүм-турумун жөнгө салуунун өзү, алсак:

- Кабыл алуу, которуу (бир кызматтан экинчи кызматка), бошотуу;
- Жумушчу менен иш берүүчүнүн милдеттемелери;
- Жумуш убактысы жана аны пайдалануу;
- Ийгиликтер үчүн сыйлоолор;
- Эмгек дисциплинасын бузуу үчүн айыптар;
- Иш режими;
- Ишти уюштуруу.

Ар бир иш берүүчү өзүнүн эмгек тартибин өзүнүн мекемесинин өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен, бирок милдеттүү түрдө КРнын Эмгек Кодексине ылайык бекитет.

Кызматкер айлык акыга кандайдыр бир жумуш аткарат ;

Баш ийе турган ички эмгек тартиби бар;

Практикалык тапшырма 10.1

Кырдаалды карап чыгып, бул мамиле эмгек мамилесиби же кандай экендигин аныктап, «Эмне себептен?» мамычасына өзүңдүн жообуңду негиздеп жаз.

Кырдаал	Ооба/ жок	Эмне себептен?
А - Апа тамак жасап, кир жууп, тазалап, кийим үтүктөйт. Бакчада иштейт, балдарды жуунтуп, сабак караганга жардам берет.		
Б - Аял тааныштарынын үй-бүлөсүнө тамак жасайт, алар азык-түлүккө акча, ар бир тамак жасаганына 200 сом беришет. Жумасына бир жолу үйдү, корону тазалап, анысы үчүн өзүнчө 500 сом алат.		
В - Студент институтта окуйт, кээде ишембиликте окуу жайынын имараттарын тазалап, айлананы жашылдандырып, шыпырып тазалайт		
Г - Студент институтта окуйт. Ар бир жумада институттун аймагын тазалап, 4 000 сом алат.		

10.2

КР эмгек мыйзамдарынын негизги принциптеринде (эң маанилүү принциптер), (бул жерде 7 принцип орун алган, сен өз алдынча КР Эмгек кодексинин 2-беренесинен бардык принциптерди көрө аласың):

- 1 Ишке карата өз жөндөмүн тескөө жана тандоо, кесипти жана иштин түрүн, укугун кошкондо аны ар бир жаран эркин тандап алууга укуктуу;
- 2 Эмгек укугунун мамилелер чөйрөсүндө мажбурлап иштетүүгө жана басмырлоого тыюу салуу;
- 3 Өтө жаман формалардагы балдар эмгегине тыюу салуу;
- 4 Ишке орношууга көмөктөшүү жана жумушсуздуктан социалдык коргоо укугун камсыз кылуу;
- 5 Коопсуздук жана гигиенанын талаптарына жооп берүүчү шарттарда эмгектенүү укугун камсыз кылуу;
- 6 Эмгек келишимине ылайык эмгекке акы төлөөнүн мыйзамда белгиленген эң төмөнкү өлчөмүнөн аз болбогон сый акы алуу укугун камсыз кылуу;
- 7 Эсалуу укугун камсыз кылуу;

Практикалык тапшырма 10.2

Эмгек мыйзамдарынын принциптерин өзүңдүн сөзүң менен түшүндүр.

Мисалы:

Ар бир жаран алектене турган ишин жана кесибин тандоого укуктуу.

Биздин өлкөдө ар бир адам курагына, этникалык тегине, диний ишенимине, жынысына жана башка белгилерине карабастан ким болот, эмне менен алектене (албетте, мыйзамга ылайык) тургандыгын өзү чечет, ким боло турганын башка адам чеч турган адам же уюм болбойт.

Эмгек мамилелериндеги мажбурлаган эмгек жана дискриминация тууралуу эмнелерди билесиң?

Жаман формадагы балдар эмгегине тыюу салуу жана мыйзамга ылайык жөнгө салуу.

Ар бир жаран социалдык коргоо жана жумушсуздуктан корголушу керек.

Ар бир жаран эмгек коопсуздук жана гигиенасын камсыз кылууга укуктуу

Ар бир жаран эмгек акынын эң аз өлчөмүндө мыйзамда көрсөтүлгөндөй эмгек келишимине ылайык эмгеги үчүн сыйланууга укуктуу

Ар бир жаран эс алууга укуктуу.

Өзүңдүн жообуңду группадагы башка балдардын жооптору менен салыштыр. Бул принциптерди ким кандай түшүнгөнүн билүүгө аракеттен.

Кырдаалды карап эмгек мыйзамдарынын принциптери бузулганбы же бузулган эмеспи аныкта. Эгер бузулса, кайсылар:

- 1

Уюмда айрым адамдарга азы акы төлөнөт, анткени алар этникалык теги боюнча башка;
- 2

Уюмга белгилүү бир диний ишенимдеги адамдарды гана алышат;
- 3

Майыптыгы бар адамдар иштебеши керек;
- 4

Аялдар үй жумушунда (үй кожойкеси) гана иштей алышат;
- 5

Жумуш берүүчү өзү билип, ылайыктуу деген акчаны гана төлөйт;
- 6

Айрым учурларда үй-бүлөнү багыш үчүн балдар кандай иш болсо да иштешет.

10.3

Эмгек келишими деген эмне, ошого токтолобуз.

Эмгек мамилелери – кызматкер менен иш берүүчүнүн ортосундагы мамиле документте берилет – Эмгек келишими. Кызматкер менен жумуш берүүчүнүн кызыкчылыгы үчүн мыйзамды билип, эмгек келишимин түзүш керек, өзгөчө жашы жете электер. Эгер кол коюлган келишим жок болсо, анда өз укугуңду далилдеш кыйын болуп калат (укуктун бузулушу, келишимдин аткарылбашы).

Эмгек мамилелери иш берүүчү же анын өкүлүнүн тапшыруусу менен эмгек келишими тиешелүү формада жазылбаса деле кызматкерди ишке киришүүнү баштоосунан тартып эмгек мамилелери башталат.

Эмгек келишиминде төмөнкүлөр милдеттүү түрдө болуш керек:

- 1 Жумуш берүүчү ким (ким жумуш берет)?
- 2 Ким кызматкер (кимге жумуш берет)?
- 3 Эмгек мамилелери качан башталат жана канчага созулат?
- 4 Кызматкер кайсы жерде иштеш керек?
- 5 Кызматкер бир күндө, бир жумада, бир айда качан жана канча иштеш керек?
- 6 Ага канча жана кантип төлөйт?
- 7 Жумуш берүүчү эмнеге милдеттүү жана милдеттүү эмес (эмгек шарты)?
- 8 Эмгек мамилелери кантип, качан жана ким тарабынан кандай жагдайда токтотулат?
- 9 Кызматкер качан жана канча убакыт эс алат?
- 10 Кол коюу.
- 11 Кол коюлган күн.

Эмгек келишими төмөнкүдөй:

№ ____ ЭМГЕК КЕЛИШИМИ

_____ ш.

« ____ » _____ 2020 ж.

Бир тараптан уставдын негизинде аракет жасоочу _____ « _____ » _____ мындан ары “Иш берүүчү” деп аталган генералдык директор _____, жаран, мындан ары өз атынан чыгуучу “Кызматкер” биргелешип “Тараптар” делет жана эки тарапты бөлүп караганда “тарап” Кыргыз Республикасынын Эмгек Кодексине ылайык төмөндө Эмгек келишимин түзүштү.

1. ЭМГЕК КЕЛИШИМИНИН ПРЕДМЕТИ

- 1.1. Кызматкер _____ кызматына киришет _____
- 1.2. Иштеген жери _____
- 1.3. Бул негизги иштеги Эмгек келишими болуп эсептелет

2. КЕЛИШИМДИН ЖАЛПЫ ЖОБОСУ

- 2.1. Кызматкер өзүнүн эмгек келишимин аткаруу милдетине 2020-жылдын « ____ » _____ баштап киришиши керек.
- 2.2. Бул келишим белгисиз убакытка түзүлгөн жана Кыргыз Республикасынын Эмгек кодексинде бекитилген негизде токтотулат.
- 2.3. Кызматкер жумасына 5 күн, саат 8:00дөн 17:00гө чейин иштеши керек
- 2.4. Эмгек милдетин аткаргандыгы үчүн Кызматкерге айына _____ көлөмүндөгү маяна белгиленет
- 2.5. Кызматкер айына 8 күн эс алганга укугу бар.
- 2.6. Эгерде кызматкердин саламаттыгында көйгөй чыкса, акчасы төлөнгөн өргүүгө чыкканга укугу бар
- 2.7. Иш берүүчү Кызматкердин иштеши үчүн керектелчү шарттын баарын түзүп бергенге милдеттүү. Иш берүүчү кызматкердин түшкү тамагын төлөп бергенге милдеттүү.
- 2.8. Эгерде Кызматкер ден соолукта болуу үчүн алдын алуу чараларын көрбөсө Иш берүүчү Кызматкердин саламаттыгына кам көрүүгө милдеттүү эмес.
- 2.9. Эгерде Кызматкер эмгек тартибин карманбаса же иш ордунда коопсуздук эрежелерин сактабаса Иш берүүчү Кызматкер менен Эмгек келишимин бузушу мүмкүн. Иш берүүчү Кызматкер менен Эмгек келишимин бузуу ниети жөнүндө 2 жума мурда эскертип койгонго милдеттүү

Иш берүүчүнүн колу _____

Кызматкердин колу _____

Эсиңде болсун, Эмгек келишиминде көрсөтүлгөндөй кызматкер менен жумуш берүүчүнүн ортосунда белгилүү бир укук жана милдеттер бар.

Практикалык тапшырма 10.3

Эмгек келишимин окуп, анда эмнелер жазылбай кеткенин карап чык.

№ ____ ЭМГЕК КЕЛИШИМИ

_____ ш. « ____ » _____ 2020 ш.

_____, жаран жана мындан ары өзүнүн атынан чыккан “Кызматкер” Кыргыз Республикасынын Эмгек Кодексине ылайык төмөндөй Эмгек келишимин түздү.

1. ЭМГЕК КЕЛИШИМИНИН ПРЕДМЕТИ

- 1.1. Кызматкер _____ деген иш ордуна кабыл алынды
- 1.2. Иштеген жери _____
- 1.3. Бул негизги иштеги Эмгек келишими болуп эсептелет

2. КЕЛИШИМДИН ЖАЛПЫ ЖОБОСУ

- 2.1. Кызматкер жумасына 5 күн, саат 8:00дөн 17:00гө чейин иштейт.
- 2.2. Эмгек милдеттерин аткаргандыгы үчүн Кызматкерге айына _____ көлөмүндөгү маяна белгиленет
- 2.3. Кызматкер айына 8 күн эс алганга укугу бар.
- 2.4. Эгерде кызматкердин саламаттыгында көйгөй чыкса, акчасы төлөнгөн өргүүгө чыкканга укугу бар
- 2.5. Иш берүүчү Кызматкердин иштеши үчүн керектелчү шарттын баарын түзүп бергенге милдеттүү. Иш берүүчү кызматкердин түшкү тамагын төлөп бергенге милдеттүү
- 2.6. Эгерде Кызматкер ден соолукта болуу үчүн алдын алуу чараларын көрбөсө Иш берүүчү Кызматкердин саламаттыгына кам көрүүгө милдеттүү эмес
- 2.7. Эгерде Кызматкер эмгек тартибин карманбаса же иш ордунда коопсуздук эрежелерин сактабаса Иш берүүчү Кызматкер менен Эмгек келишимин бузушу мүмкүн. Иш берүүчү Кызматкер менен Эмгек келишимин бузуу ниети жөнүндө 2 жума мурда эскертип койгонго милдеттүү.

Калтырылып кетти:

Практикалык тапшырма 10.4

Класста бул көнүгүүнү жасасаңар керек, анда муну жеңил эле толтурууга болот.

Кызматкер		Иш берүүчү	
Укуктуу	Милдеттүү	Укуктуу	Милдеттүү

- 1 Эмгек келишимин түзүү, өзгөртүү жана бузуу Эмгек Кодексинде каралган тартипте жана шартта ишке ашырылат;
- 2 Ага эмгек келишиминде белгиленгендей иш берүү, айлык акы берүү;
- 3 Кызматкерлерден эмгек келишиминин шарттарын жана уюмдун эмгек тартибин аткаруусун талап кылуу;
- 4 Жумушчу ордунда зыян жана коркунучтуу факторлордун таасиринен корголгон, жумуш ордундагы эмгекти коргоо боюнча шарттар жана талаптар тууралуу маалымат;
- 5 Өзүнүн квалификациясына, аткарылган иштин саны жана сапатына жараша айлык акынын толугу менен өз мезгилинде берилиши;
- 6 Аталган Кодекске жана башка мыйзамдарга ылайык кызматкерлерди тартип жана материалдык жоопкерчиликке тартуу;
- 7 Эс алууга жана жыл сайын төлөнүүчү эмгек өргүүсүнө;
- 8 Эмгек милдеттерин аткарып жаткан учурда ден соолугуна келтирилген зыяндын ордун толтурууга;
- 9 Эмгек келишиминде берилген эмгек милдеттерин өз абийири менен аткаруу;
- 10 Уюмдун ички эмгек тартибин сактоо;
- 11 Эмгек келишимин шартына жараша иш берүү;
- 12 Белгиленген эмгек нормаларын аткаруу;
- 13 Кызматкерлерге эмгеги үчүн бирдей баадагы эмгек акысын төлөп берүү;
- 14 Эмгекти коргоо жана өндүрүштүн коопсуздугун камсыз кылуу боюнча талаптарды сактоо;
- 15 Өз мезгилинде жана толугу менен кызматкерге айлык акысын төлөп берүү;
- 16 Кызматкер жана иш берүүчүнүн мүлкүнө кылдат мамиле жасоо;
- 17 Эмгек келишимине ылайык ага ишеним артылган маалыматтарды ачыкка чыгарбоо: мамлекеттик, кызматтык, коммерциялык сыр;
- 18 Адамдардын ден соолугуна, өмүрүнө коркунуч туудурган кырдаал, кызматкер жана иш берүүчүнүн мүлкүн сактоо, мындан тышкары токтоп калуу тууралуу билдирүү.

10-сабак боюнча жыйынтыктоочу практикалык тапшырма

Сүйлөмдөрдү (1 – 5) карап чыгып, аларды ылайыктуу вариант менен толукта (а - д).

- 1. Эмгек келишими түзүлүп жаткан учурда, кызматкер ...
- 2. Эгер жумуш берүүчү эмгек шарты менен камсыз кылбаса, кызматкер ...
- 3. Эмгекке жарандуу курактагы жаран ...
- 4. Ар бир жумуш берүүчү 14 жаштагы адамды жумушка алууга укугу бар ...
- 5. Ата-энелердин укуктары жок...
- а. Балдардын ден соолугуна физикалык жана психологиялык зыян келтирүү.
- б. Муну талап кылууга милдеттүү.
- в. Документте көрсөтүлгөн өз ара укук жана милдеттерди карап чыгууга милдеттүү.
- г. Ата-энени биринин жазуу түрүндөгү макулдугу менен гана жана окуудан тышкаркы убакта
- д. ички эмгек тартибине баш ийүүгө милдеттүү.

Теманын үстүндө иштегендериңди жыйынтыкта. Таблицага эмнени билгениңди, түшүнгөнүңдү жаз, эмнелер ишенимдүү болбой калды, теорияны үйрөнүүдө жана көнүгүүлөрдү аткарууда кандай суроолор пайда болду.

Мен билдим/ эсиме сактап калдым	
Мен ишене албай турам\ түшүнө алган жокмун	
Менде мындай суроолор пайда болду	

Мугалимге өзүңдүн суроолоруңду берсең болот. Жоопту сөзсүз алууга аракеттен. Бул маанилүү!

11-сабак. Эмгек, эс алуу, айлык акыга укук

Биз мурунку темада эмгек мамилелери эмгек тартибинин бар экендигин билдирет. Бул темада эмгек тартибинде убакыт кандай бөлүштүрүлөт, айлык акынын, кармап калуу жана сыйлоонун кандай шарттары бар экендиги тууралуу аныктаганбыз.

11.1

- Кызматкердин убактысы эмгек тартиби боюнча жумуш убактысына жана эс алуу убактысына бөлүнөт.
- Жумуш убактысы деп кызматкер ички эмгек тартибине же жумуштун графигине ылайык, же эмгек келишиминин шартына ылайык өзүнүн эмгек милдеттерин аткара турган убакты эсептелет.
- Жумуш убактысынын узактыгы жумасына 40 саттан ашпаш керек (бул КР Эмгек кодексинде жана Эмгек келишиминде жазылган жана ага ылайык болушу керек).
- Иш жуманын узактыгы:
- эс алуу күндөрү менен беш күндүк;
 - бир эсалуу күнү менен алты күндүк;
 - өзгөрүлмөлүү график боюнча эс алуу күндөрү берилген жумуш жумасы.
- Айрым категориядагы кызматкерлерге кыскартылган жумуш убактысы берилет:
- 14 төн 16 жашка чейинки курактагы кызматкерлерге – жумасына 24 сааттан ашпаган, 16 дан 18 жашка чейинкилер үчүн – жумасына 36 саат;
 - дене бойлук оор, зыян же коркунучтуу эмгек шарты бар жумуштарда – жумасына 36 сааттан ашпаш керек;
 - мүмкүнчүлүгү чектелген I жана II топтогу майыптарга, – жумасына 36 сааттан ашпаш керек

Практикалык тапшырма 11.1

Кызматкерлер жумасына канча саат иштей алат?

Кызматкер	Жума ичиндеги сааттардын саны	Кошумча шарттар
Эркек-шахтер		
14 жаштагы кыз түшүм жыйнап иштейт		Ата-энесинин жазуу түрүндөгү уруксаты. Келишимге ата-энеси кол коёт.
II топтогу аял тигүүчү болуп иштейт		
17 жаштагы жигит официант болуп иштейт		

11.2

Эс алуу убактысы - кызматкер эмгек милдеттерин аткаруудан бош жана өз каалоосуна ылайык пайдалана алуучу убакыт.

Жумуш күнү кызматкерге эс алуу убактысы жана тамактанууга 30 мүнөттөн аз эмес, 1 сааттан көп эмес убакыт берилет. Жумуш убактысындагы эс алуу жумуш убактысына кирбейт жана төлөнбөйт. Кызматкер бул учурда иштен чыгып, түшкү тамактанууну өзү каалагандай өткөрө алат. Эгер жумуш күнүнүн узактыгы 4 саат же андан аз болсо анда түшкү эс алууга убакыт бөлүнбөйт. Эгер ченеми жок жумуш убактысындагы кызмат орундарынын тизмеси да бар, буларга административдик кызматкерлер жана жеке айдоочулар кирет. Окуучулардын көңүлүн эс алуу күнү жана майрам күндөрү иштөө эрежеге жараша тыюу салынат, макулдашуу боюнча атайын тариф менен төлөнүп берилет.

Бардык уюмдарда жана ишканаларда кызматкерге жый сайын жумуш орду сакталуу менен орточо айлык акы менен 28 календардык күнгө эмгек өргүүсү берилет. Акы төлөнүүчү эмгек өргүүсү жыл сайын берилиши керек, эгер эмгек өргүүсүнө чыкпаса анда компенсация төлөнөт. Жыл сайын берилүүчү эмгек өргүүсүнө чыгууга укуктуу болуш үчүн кызматкер 11 ай үзгүлтүксүз иштеши керек.

Практикалык тапшырма 11.2

Кызматкер 2019-жылдын ноябрында жумушка орношсо, жумасына 6 күн, 7 сааттан иштеп 2020-жылдын июлунда эмгек өргүүсүнө чыга алабы. Эмне себептен?

Түшкү тамактанууга бир саттык тыныгуу менен беш күндүк 8 сааттык иш жума менен иштеген кызматкер (жумасына 5 күн 8 сааттан иштейт) түшкү тыныгуудан башка да эс алуу убактысына талапкер боло алабы?

11.3

Эмгек кодексине ылайык кызматкер эмгек акы алууга укуктуу (19-берене). Акынын өлчөмү эмгек келишимине кол коюу учурунда макулдашылышы же эмгек акы эмнеден тургандыгы боюнча так жазылыш керек. Эмгек акыны төлөп берүү ай сайын болуп, мамлекеттин улуттук валютасында төлөнөт, мисалы, Кыргызстанда – сом менен, Россияда – рубль менен ж.б. Эсинде болсун, эмгек акы карыз, ишеним кат, азык-түлүк же өнөр жай карточкалары, таза продуктулары же башка жолдор менен төлөөгө тыюу салынат.

Өзгөчө эмгек шартындагы кызматкерлерди коргоочу кепилдиктер жана компенсациялар жөнүндө билүү керек.

Кепилдиктер - кызматкерлерге социалдык-эмгектик мамилелер жагынан берилген укуктардын жүзөгө ашырылышын камсыздоочу каражаттар, ыкмалар жана шарттар, медициналык текшерүүдөн өтүү, кан тапшыруу, армияга чакырылуу.

Мисалы, эгер кызматкер ыкчам аскер кызматына чакырылгандыгына байланыштуу иштен бошотулса, кызматы аяктагандан кийин чакырылган уюмга жумушка кайра алууда артыкчылык укугуна ээ болот (аны жумушка биринчи кезекте алышат).

Компенсациялар - кызматкерлерге эмгектик же мыйзамда каралган башка милдеттерди аткаруусуна байланыштуу тарткан чыгымдарынын ордун толтуруу максатында белгиленген акчалай төлөмдөр.

Мисалы, эгер жумуш берүүчү менен кызматкердин өз ара макулдугу менен майрам күндөрү иштесе, ага компенсация тандап алуу укугу берилет: эс алуу күнү же кошумча эс алуу күн, же акчалай түрүндө (15 КР Эмгек кодексинин 1-главасында, 87,115, 141-беренесин окугула).

Практикалык тапшырма 11.3

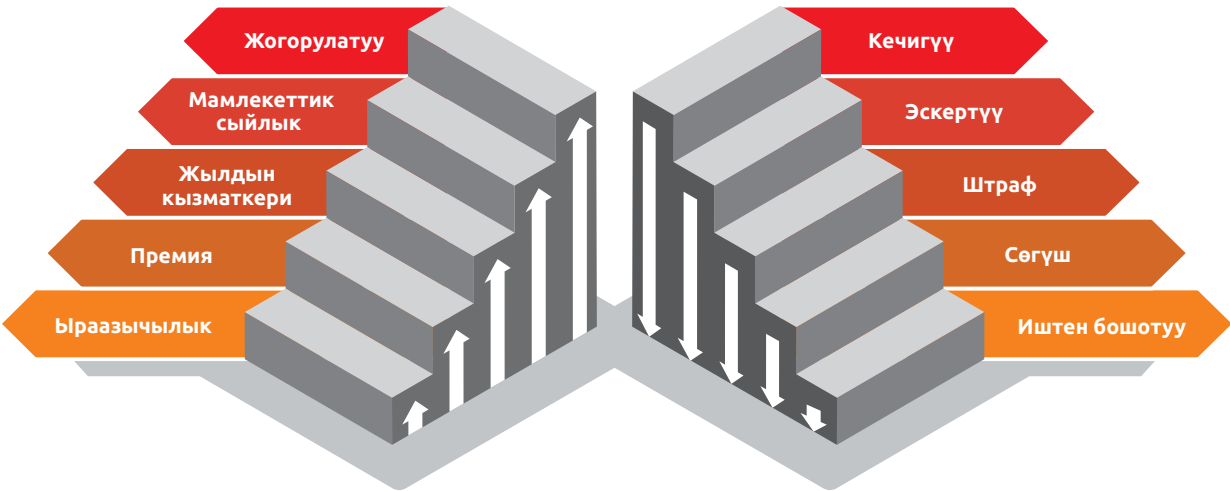
Тарыхты окуп, Асановдун кандай укуктары бузулганын айтып бергиле, ушундай кырдаалга кабылбаш үчүн эмне кылуу керек?

Асанов бир жылдан бери Какеновдун жеке шоферу болуп иштейт, ишке орношуп жаткан учурда эмгек келишими түзүлгөн эмес. Асанов кайсы убакта болбосун, Какеновдун талабы боюнча анын өзүн, үй-бүлөсүн, башка адамдарды, жүктөрдү жеткирчү. Асановдун күн сайын иштөө режими такталган эмес. Какенов ай сайын акчасын төлөп турчу. Бирок Асанов төлөнүүчү бир жылдык эмгек өргүүсүн сураганда, Какенов себебин түшүндүрүп отурбастан, анын кызматына муктаждыгы жоктугун айткан.

11.4

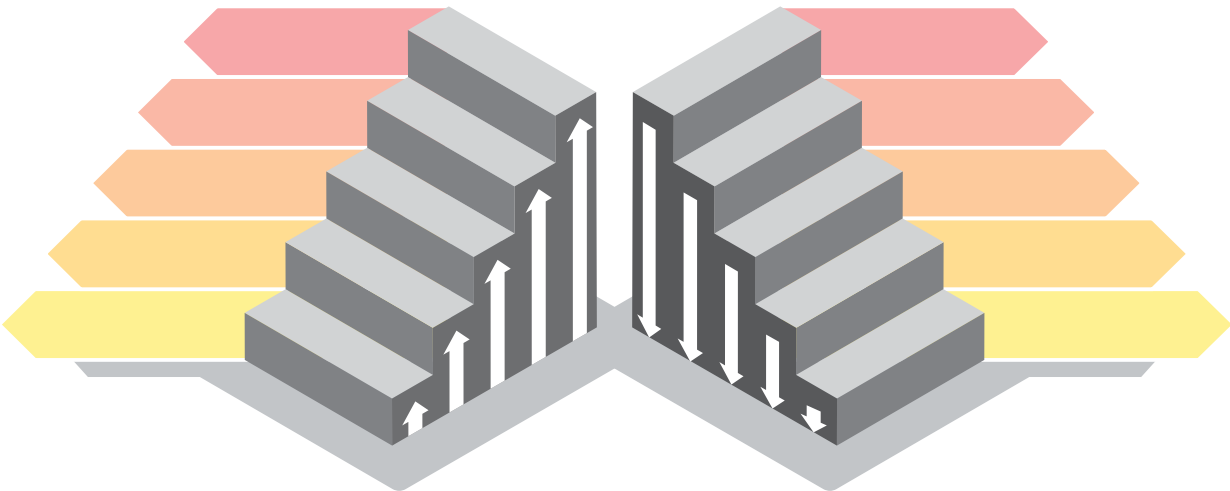
Эмгеги үчүн сыйлоо (иштеги ийгилиги): ыраазычылык, сыйлык, баалуу белек, ардак грамота, кесиби боюнча мыкты наамга сунуштоо. Коом жана мамлекет алдында өзгөчө сиңирген эмгеги үчүн мамлекеттик сыйлыктарга көрсөтүлүшү мүмкүн.

Эмгек тартиби үчүн дисциплинардык кармап калуу (кечигүү, ишке барбай коюу, кардарларга орой мамиле, жараксыз продукция ж.б.): эскертүү, сөгүш, иштен бошотуу.

Практикалык тапшырма 11.4

Эмгек үчүн сыйлоо жана тартиптик кармап калуулар боюнча ойлонуп, өзүңдүн вариантыңды жаз.

11-сабак боюнча жыйынтыктоочу практикалык тапшырма

«Эмгекке, эс алууга, айлык акыга укук» темасы боюнча 12 сөз тап. Сөздөр вертикаль жана горизонталь боюнча жайгашкан

Б	И	В	Т	Ч	Ө	Э	Ы	К	Ү	Н	Д	Т
С	Э	С	А	Л	У	У	В	Е	Р	П	А	Ө
С	Е	В	Р	М	Б	И	Ө	П	Ч	Р	О	Л
Д	Р	А	Т	П	А	Р	Я	И	О	К	Т	Ө
Е	А	М	И	Н	К	Ф	В	Л	П	Ё	Р	Ө
М	Б	А	П	Г	Ы	В	Ө	Д	Д	М	У	Е
А	Ы	П	М	В	Т	А	Е	И	К	Т	Ү	Ш
Л	Т	Е	Т	Ү	Л	Т	Ы	К	Р	Ы	М	Я
Ы	Н	Э	М	Г	Е	К	Н	О	С	Н	Л	И
Ш	И	В	О	Ч	С	Т	О	Ш	З	Ы	Ж	Щ
Ц	К	Ы	З	М	А	Т	К	Е	Р	Г	И	Х
Ф	Ы	З	Ы	Я	Н	Д	У	У	Л	У	К	И
В	Ү	Е	Д	Е	П	Ц	Ь	Т	Е	У	М	Ф

Теманын үстүндө иштегендериңди жыйынтыкта. Таблицага эмнени билгениңди, түшүнгөнүңдү жаз, эмнелер ишенимдүү болбой калды, теорияны үйрөнүүдө жана көнүгүүлөрдү аткарууда кандай суроолор пайда болду.

Мен билдим/ эсime сактап калдым	
Мен ишене албай турам/ түшүнө алган жокмун	
Менде мындай суроолор пайда болду	

Мугалимге өзүңдүн суроолоруңду берсең болот. Жоопту сөзсүз алууга аракеттен. Бул маанилүү!

12-сабак. Эмгекти коргоо деген эмне жана муну эмне үчүн билүү зарыл?

«Эмгекти коргоо жана өндүрүш экологиясы» предмети боюнча «эмгекти коргоо» түшүнүгү тааныш. Бул темада эмгек мамилелериндеги укук жана милдеттердин көз карашынан алганда эмгекти коргоо деген эмне экендигин талдайбыз жана ушул билимдер өндүрүш практикасы учурунда же өз алдынча иштөөдө сени кантип коопсуздандыра турганына токтолобуз.

12.1

Эмгек келишими эмгек шарты, компенсациялар жана зыяндуу жана коркунучтуу эмгек шартындагы кызматкер ала турган жеңилдиктер катылышы керектигинен баштайбыз. Эгер иш кызматкердин өмүрүнө жана ден соолугуна коркунуч келтирсе, анда ал аны аткаруудан баш тартууга укугу бар. Оор иштерде, зыяндуу жана коркунучтуу эмгек шартында аялдардын, 18 жашка чейинки балдардын, мындан тышкары ден соолугунун абалы боюнча ылайык келбегендердин эмгегин колдонууга тыюу салынат.

Төмөнкү түшүнүктөр теманы жакшылап өздөштүрүүгө жардам берет:

Эмгекти коргоо - эмгектенүү процессинде кызматкерлердин өмүрүн жана ден соолугун сактоонун тутуму, ал укуктук, социалдык-экономикалык, уюштуруу-техникалык, санитардык-гигиеналык, дарылоо-профилактикалык, калыбына келтирүүчү жана башка чараларды камтыйт.

Жумуш оруну - кызматкер жумушуна келип турууга же келүүгө тийиш болгон жана иш берүүчүнүн түздөн-түз же кыйыр көзөмөлүндө болгон жер.

Эмгектин коопсуз шарттары - иштегендер үчүн өндүрүштүн зыяндуу же кооптуу таасир этүүчү факторлору жок болгон, болбосо алардын таасири белгиленген ченемдерден ашпаган эмгек шарты.

Эмгектин зыяндуу шарттары - гигиеналык ченемдерден ашык жана иштегендердин организминен терс таасир тийгизүүчү зыяндуу өндүрүштүк факторлордун болушу менен мүнөздөлгөн эмгек шарты.

Практикалык тапшырма 12.1

Мисал келтиргиле.

Зыяндуу эмгек шарты	Коопсуз эмгек шарты

12.2

Эмгекти коргоо талаптарын сактоо – бул жумуш берүүчүнүн жана бир эле учурда кызматкердин милдети.

Иш берүүчүнүн кызматкердин коопсуздугун камсыз кылуу боюнча милдеттери:

- атайын кийимдерди, жеке коргонуу каражаттарын, жууп-тазалоочу жана зыянсыздандыруучу каражаттарды акысыз берүү;
- кызматкерлер үчүн эмгекти коргоо боюнча нускама иштеп чыгуу жана бекитүү, окутуу же нускама, медициналык кароо ж.б. өткөрүү;
- мыйзамга ылайык кызматкердин ден соолугуна жана өмүрүнө келтирилген зыяндын ордун толтуруу;
- эмгек коргоо талаптарына ылайык ар бир жумуш ордунда эмгек шартын түзүү;
- Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык эмгек режими жана кызматкерлердин эс алуусун сактоо;
- өндүрүштөгү кырсыктарда жана кесиптик оорулардан кызматкерлерди милдеттүү камсыздандыруу;
- милдеттүү алдын ала (жумушка орношкон учурда) жана мезгили-мезгили менен медициналык кароодон өткөрүү, кызматкерлерди кезексиз медициналык кароодон өткөрүү (текшерүү);
- авариялык кырдаалдардын алдын-алуу, ушундай кырдаалдар жаралган учурда кызматкерлердин өмүрүн жана ден соолугун сактоо, жабыр тарткандарга биринчи жардамды көрсөтүү боюнча чараларды көрүү;
- кызматкерлердин ден соолугуна жана өмүрүнө келтирилген зыяндын ордун толтуруу;

КР Эмгек кодексинин 211-беренеси менен таанышып, булар тууралуу дагы кенен биле аласың: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/1505>

Кызматкердин милдети:

- эмгекти коргоо боюнча бекитилген эреже, ченем жана нускаманы сактоо;
- жеке жана жамааттык коргоо каражаттарын туура колдонуу;
- эмгекти коргоо талаптарын билүүсүн текшерүү, окутуу, нускама берүү;
- адамдардын өмүрү жана ден соолугуна коркунуч келтирген ар бир кырдаал, ден соолугунун абалынын начарлашы тууралуу дароо жогору турган жетекчиге билдирүү;
- алдын-ала жана мезгили менен (жумушка орношууда) медициналык кароодон өтүп туруу.

Алдын-ала жана мезгили менен медициналык кароодон өтүүнүн маанисин унутпагыла (жумушта кырсык болгон учурда компенсация алуу далил үчүн абдан маанилүү).

Практикалык тапшырма 12.2

Кырдаалды окуп чыгып, туурабы же жокпу жооп бер. Өзүңдүн жообуңду аргумент-тештир.

Иш берүүчү жумушка жаңы кабыл алынган кызматкерге уюмда белгилүү бир тартиптеги форма менен жүрүшүн түшүндүрөт. Форма үчүн акы кызматкердин айлык акысынан 3 айдын ичинде кармалып алынат.

Жаш аял тигүүчү болуп орношту. Биринчи жумада колунан жарат алды. Иш берүүчү компания жоопкерчилик ала албай турганын, бул анын этият болбогонунан улам деп жыйынтык чыгарган.

Цехтин жумушчусу иштен кийин балдары менен паркта жолугуп, ал жактан жыгылып, ооруканага түшүп калган. Жумушчу иш берүүчүдөн дарылануу үчүн компенсация сурайт.

12-сабак боюнча жыйынтыктоочу практикалык тапшырма

Жумушчу орундагы кандай аракеттерин сенин жашооңо жана ден соолугуңа оң таасир тийгизет жана эмне себептен?

Теманын үстүндө иштегендериңди жыйынтыкта. Таблицага эмнени билгениңди, түшүнгөнүңдү жаз, эмнелер ишенимдүү болбой калды, теорияны үйрөнүүдө жана көнүгүүлөрдү аткарууда кандай суроолор пайда болду.

Мен билдим/ эсиме сактап калдым	
Мен ишене албай турам/ түшүнө алган жокмун	
Менде мындай суроолор пайда болду	

Мугалимге өзүңдүн суроолоруңду берсең болот. Жоопту сөзсүз алууга аракеттен. Бул маанилүү!

13-сабак. Миграция мыйзамдарынын жана миграция процесстеринин негиздери

Бүгүнкү күнү бир региондон башка регионго, бир мамлекеттен экинчи мамлекетке кетүү орчундуу деле маселе эмес. Өзүң деле кошуналарыңдын, тааныштарыңдын, туугандарыңдын башка мамлекеттерге же башка шаарларга бири иштегенге болсо, экинчиси саякаттаганга, башкалары болсо жашаганга жер которуп кетип жаткандарын көрүп эле жүрөсүң. Сен жашаган жерге башка жерден жаңы адамдар келип жатканын, алардын кээ бири ошол жерди жердеп калып жатканын да байкап жатасың. Мына ушул адамдардын жер которуу процесстеринин баары миграциялык процесстер (миграция) деп аталат. Бул процесстер мамлекеттин ичинде (ички миграция) жана мамлекеттен сырткары (тышкы миграция) болот. Бул темада биз миграциянын кандай түрү бардыгын, алар бири-биринен кандай айырмаланаарын жана биздин мамлекеттин мыйзамдарында (алардын ичинен КР Мыйзамдарынын эң негизгилери: «Ички миграция жөнүндө», «Тышкы миграция жөнүндө») миграциялык процесстерге кандай талаптар бар экендигин билебиз.

- Миграциянын түрлөрүн так билүү үчүн буларды түшүнүү абзел:
- Ким көчөт (КР жараныбы же жокпу)
 - Каерге көчөт (мамлекет ичиндеби же мамлекеттен тышкарыбы)
 - Жарандыгы жана жашаган жери өзгөрөбү
 - Көчүп кетүүсүнүн себеби (өз ыктыяры мененби же мажбур болдубу)

13.1

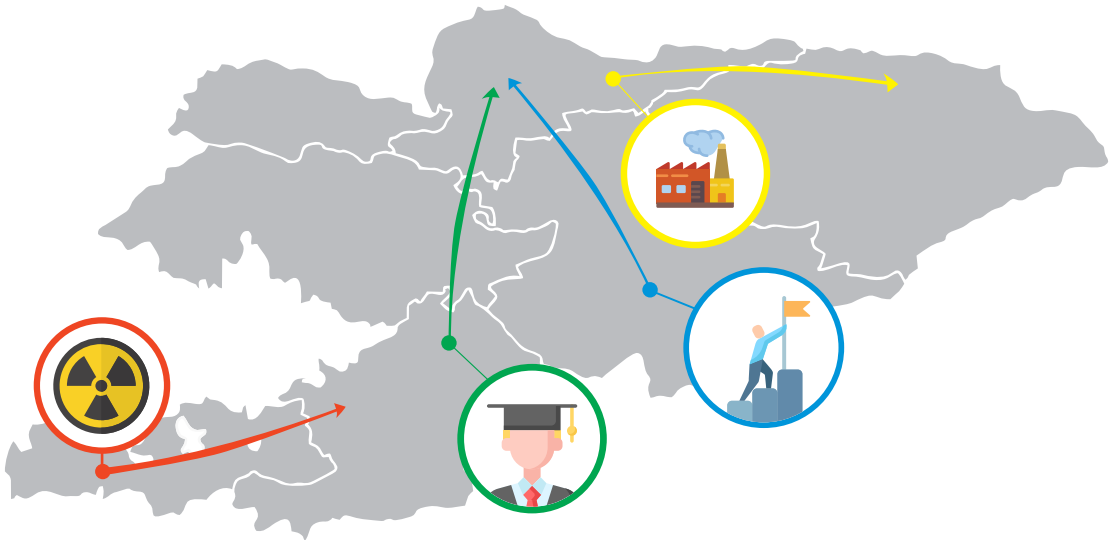
Таблицадагы маалыматтарды оку, ички миграциянын түрлөрүн бири-бири менен салыштыр.

Миграциянын түрлөрү		Бул процессте адам мындай абалда боло
Мамлекеттин ичинде жер которсо (ички миграция)	Ички миграция - Кыргыз Республикасынын жарандарынын ар кандай себептер менен Кыргыз Республикасынын ичинде толугу менен көчүүсү же жашаган жеринен убактылуу жер которуусу. Мисалы: • Үй-бүлө Чүй облусунан 3 жылга Баткен облусуна көчүп кетти, себеби үй-бүлөнүн атасы аскер кызматында иштейт жана аны ал жакка ишинен которушту. • Жаш үй-бүлө тоодогу айылдан Бишкек шаарына көчүп кетти, анын себеби – балдарына билимди орус тилинде берүү үчүн.	Ички мигрант
	Аргасыз миграция - Кыргыз Республикасынын жарандарынын куралдуу конфликттен, баш аламандыктан, табигый кырсыктан, айлана-чөйрөнүн кескин начарлашынан, экологиялык жана техногендик мүнөздөгү катастрофанын жана адамдын ишмердигинин айынан келип чыккан жана башка авария менен катастрофанын айынан өмүрүнө, ден соолугуна жана коопсуздугуна коркунуч келтиргендигине байланыштуу жер которуусу. Мисалы: • Айылдын бардык жашоочуларын башка жерге көчүрүштү, себеби ал жерге суу сактагыч курушкан, эми ал жерди суу каптайт. • Мурдагы жерди сел каптап кетти, бир нече үйдү суу агызып кетти. Эми ал үй-бүлөлөргө жер тилкесин бөлүп беришти жана алар кошуна райондогу коопсуз жерге көчүп кетишти.	Аргасыз мигрант

Миграциянын түрлөрү		Бул процессте адам мындай абалда болот
Мамлекеттин ичинде жер которсо (ички миграция)	Экологиялык миграция - айлана-чөйрөнүн кескин начарлашынын же экологиялык катастрофанын айынан Кыргыз Республикасынын башка жерине көчүп кетүүсү. Мисалы: • Жашоочулар уран калдыктарынын радиациясынын жогорулашынын кесепетинен өзүнүн айылынан башка ар кайсы айылга көчүп кетишти.	Экологиялык мигрант

Практикалык тапшырма 13.1

Схеманы карап, миграциянын кайсы түрү экендигин аныкта. Эмне себептен андай деп эсептейсиң?

Көк сызык _____ миграция, себеби: _____

Кызыл сызык _____ миграция, себеби: _____

Жашыл сызык _____ миграция, себеби: _____

Сары сызык _____ миграция, себеби: _____

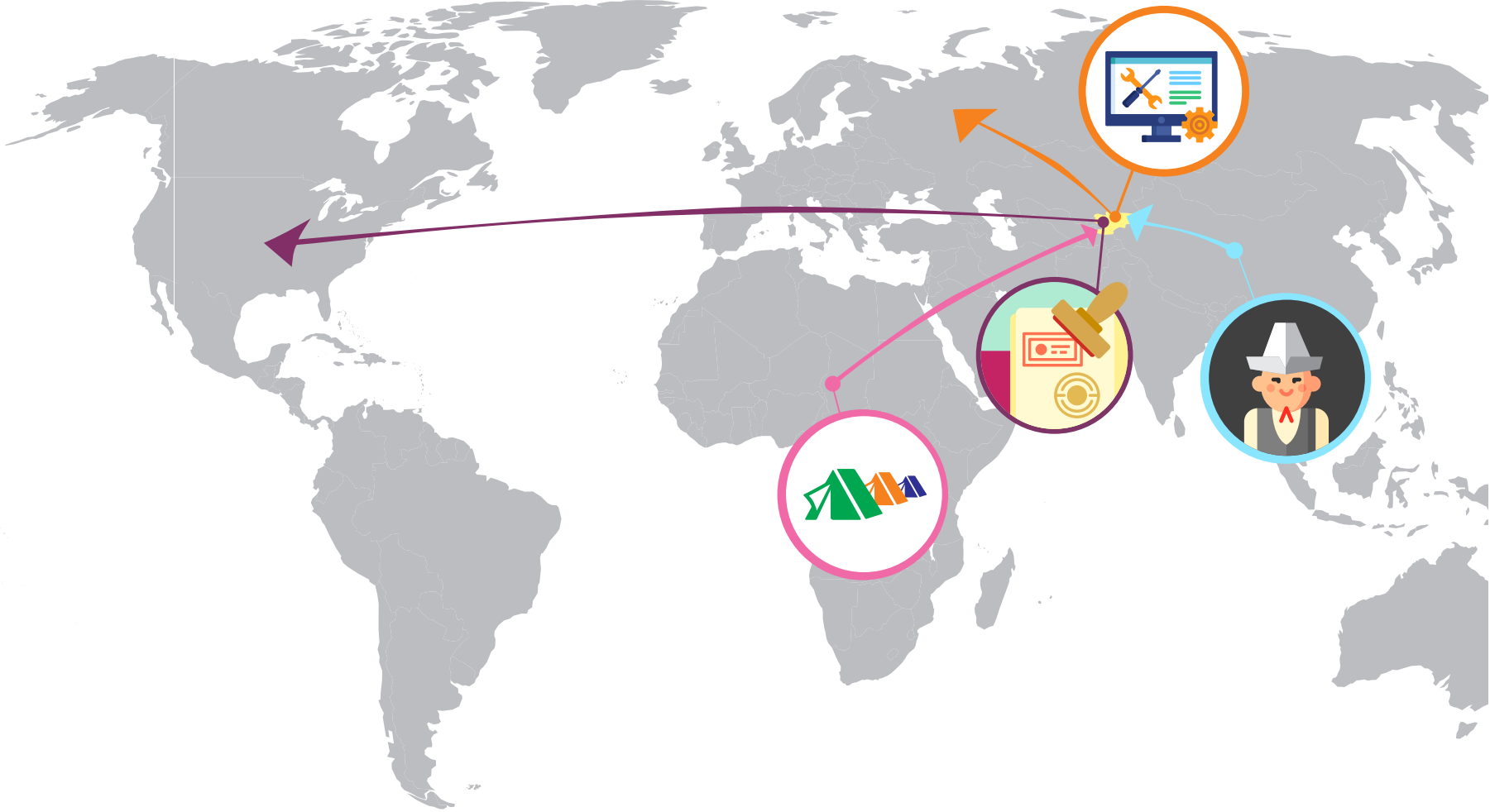
13.2

Таблицадагы маалыматты оку, тышкы миграцияны бири-бири менен салыштыр.

Миграциянын түрлөрү		Бул процессте адам мындай абалда болот
Мамлекеттин чек арасынан өтүү менен жер которуу (тышкы миграция)	Эмиграция - Кыргыз Республикасынын жарандарынын туруктуу жашоо үчүн кыргыз Республикасынан башка өлкөнүн территориясына жашоо максатында чыгып кетүүсү.	Эмигрант
	Иммиграция - чет өлкөлүк жарандардын же жарандыгы жок инсандардын Кыргыз Республикасына туруктуу жашоо үчүн келүүсү.	Иммигрант
	Этникалык кыргыздардын, чет элдик жарандардын же жарандыгы жок инсандардын Кыргыз Республикасынын территориясына жашоо үчүн ыктыярдуу жер которуу процесси - өзгөчө миграция болуп эсептелет, ошондуктан өлкөдө «Кыргыз Республикасына көчүп келүүчү этникалык кыргыздарга берилүүчү мамлекеттик кепилдиктер жөнүндө» атайын мыйзам бар.	Кайрылман (бул статус убактылуу, жарандык алганга чейин гана күчүндө болот)
	Иммиграциянын өзгөчө түрү, Кыргыз Республикасынын жараны болбогон адам өзүнүн өлкөсүндө жабыр тарткандыгына байланыштуу, биздин өлкөнүн алдында өзүн качкын катары өтүнүчүн билдирет. Мындай жагдайга адам өзүнүн жарандык тийиштүүлүгү бар жерде же өзү такай жашаган жерде расасына, динине, улутуна, саясий көз карашына, кайсыдыр бир социалдык катмарга тийиштүүлүгүнө байланыштуу куралдуу жана улут аралык конфликтте артынан түшүүгө кириптер болуунун реалдуу коркунучуна кабылгандыгына байланыштуу өзүнүн өлкөсүнүн коргоосун пайдалана албаганда же каалабаганда кабылат.	Качкын (ал Кыргызстандын территориясында жашай алат, бирок, мамлекет ага качкын статусун берүүдөн баш тартса, ал биздин мамлекеттен чыгып кетиши керек)
	Тышкы эмгек мигранты - Кыргыз Республикасынын жарандарынын мамлекеттен тышкары, мыйзамдуу негизде ыктыярдуу чыгуусу, ошондой эле чет элдик жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын Кыргыз Республикасына эмгек ишмердиги максатында кирүүсү. *Миграциянын бул түрүн эмки темада кененирээк карайбыз.	Эмгек мигранты

Практикалык тапшырма 13.2

Схеманы карап, миграциянын кайсы түрү экендигин аныкта. Эмне себептен сен андай деп эсептейсиң?

кызгылт көк сызык _____ миграция, себеби:

кызгылт сызык _____ миграция, себеби:

көгүлтүр сызык _____ миграция, себеби:

кызгыл сары сызык _____ миграция, себеби:

13-тема боюнча жыйынтыктоочу практикалык тапшырма

Миграция процессинин тегерегинде кандай жакшы (+) көрүнүштөр жана кандай жаман (-) көрүнүштөр болуп жаткандыгы боюнча өз пикириңди жаз.

+	-

Теманын үстүндө иштегендериңди жыйынтыкта. Таблицага эмнени билгениңди, түшүнгөнүңдү жаз, эмнелер ишенимдүү болбой калды, теорияны үйрөнүүдө жана көнүгүүлөрдү аткарууда кандай суроолор пайда болду.

Мен билдим/ эсине сактап калдым	
Мен ишене албай турам/ түшүнө алган жокмун	
Менде мындай суроолор пайда болду	

Мугалимге өзүңдүн суроолоруңду берсең болот. Жоопту сөзсүз алууга аракеттен. Бул маанилүү!

14-сабак. Эмгек миграциясы жана ал жөнүндө эмнелерди билүү зарыл?

Мурунку темада миграция процесстери, анын түрлөрү менен жакындан таанышып, анын себептери жана максаттарын түшүндүңөр. Бул темада биз эмгек миграциясы – адам өз эрки менен, мыйзамдуу түрдө эмгек ишмердиги менен башка өлкөгө чыгып, эмгекчи мигранты болуп калат. Дүйнөдө булардын кызыкчылыктарын атайын документ коргойт – Бардык эмгекчи-мигранттардын жана алардын үй-бүлө мүчөлөрүн коргоо жөнүндө эл аралык конвенция БУУнун Генералдык Ассамблеясы тарабынан 1990-жылы кабыл алынган. Бул Конвенцияга ылайык эмгекчи-мигранттардын милдеттери бар:

- кайсы мамлекет-транзит жана жалданып иштөөчү мамлекет болбосун мыйзамдарын жана эрежелерин сактоо;
- бул мамлекеттердин тургундарынын маданий өзгөчөлүгүн урматтоо.

14.1

Биздин өлкөдөгү эмгек миграциясына байланыштуу бардык суроолор КР «Тышкы эмгек миграциясы жөнүндө» мыйзамы менен жөнгө салынат. Бул мыйзам биздин өлкөнүн жарандарынын чет өлкөгө чыгып ишке орношуу жана чет элдик жумушчу күчүн Кыргызстанга тартуу тартиптерин карайт, эмгекчи-мигранттарды коргоонун укуктук ченемдерин аныктайт, эмгекчи-мигранттардын ишмердигин жүзөгө ашыруу тартибин жөнгө салат.

Эмгек миграциясы процессине тартылгандар: Эмгекчи-мигрант, Жөнөтүүчү, Иш берүүчү, Чыгуучу мамлекет, Иш берүүчү мамлекет. Мыйзам бул сөздөргө кандай аныктама берет?

Эмгекчи-мигрант – жөнгө салынган статуска ээ жана өзү жараны болбогон мамлекетте эмгектик иш-аракетин жүргүзгөн адам.

Иш берүүчү – ишке орношкон мамлекетте жумуштарды аткарууга (кызмат көрсөтүүгө) эмгек келишиминин (контракты) же жарандык-укуктук келишимдин шарттарында иш берген же өз ишин жүзөгө ашырган жеке же юридикалык жак.

Жөнөтүүчү – Кыргыз Республикасынын жарандарын чет өлкөдө өздөрүнүн эмгектик иш-аракеттерин жүзөгө ашыруусу үчүн жөнөтүүгө байланышкан иш жүргүзгөн жеке же юридикалык жак.

Иш берүүчү мамлекет – эмгекчи-мигрант дайыма жашап иштеген мамлекет, же эмгек ишмердигин ишке ашыруу максатында башка мамлекетке чыгып кетүүсү.

Практикалык тапшырма 14.1

Кырдаалды окуп чыгып, чыгуучу мамлекетти, иш берүүчү мамлекетти, жөнөтүүчү, иш берүүчү, эмгекчи-мигрантты аныкта.

Азиза рекламалык жүгүртмө саптардан «Нур» деген фирма уруксат алууга жардамдашып, Кыргызстандан адамдарды Түркияга жана Кореяга каражат табуу үчүн ишке жөнөтө турганын окуп калат. Азиза аларга кайрылып, 2 айдан кийин керектүү документтери даярдалып, билет сатылып алынат. Азиза Кореяда тигүү фабрикасында бир жыл иштей турган болот.

Чыгуучу мамлекет	
Иш берүүчү мамлекет	
Жөнөтүүчү	
Иш берүүчү	
Эмгекчи-мигрант	

14.2

Кыргыз Республикасынын чегинен тышкары эмгек ишмердиги жөнүндө эмнелерди билүү керек:

- Чет өлкөлөрдө эмгек ишмердиги менен 18 жашка чыккан Кыргыз Республикасынын жарандары алектене алышат.
- Эмгек миграциясына чыгуу үчүн Кыргызстандын жарандарында чет элдик иш берүүчү менен жазуу жүзүндөгү эмгек келишими (контракт) жана дипломатиялык өкүлчүлүк же консулдук мекеме бере турган иш берүүчү мамлекеттин визасы болуш керек.
- Иштөө үчүн чет өлкөгө чыккан Кыргызстандын жарандары биздин өлкөнүн жана барган өлкөсүнүн мыйзамдарын сактоого милдеттүү.
- Эмгекчи-мигрант жана анын үй-бүлө мүчөлөрү (контрактта) эмгек келишими аяктагандан кийин иш берүүчү мамлекетти таштап кетүүгө тийиш.
- Эмгекчи-мигранттар эмгекчи-мигранттардын жана алардын үй-бүлө мүчөлөрүнүн укуктарын коргогон эл аралык мыйзам ченемдерди билүүгө тийиш, алар бузулган укуктарын коргоо үчүн өлкөнүн сотуна кайрылууга акылуу.
- Эмгекчи-мигрант барган өлкөсүндөгү КР Элчилигинин же Консулдук мекеменин дарегин, телефон номерин билүүсү зарыл.

Эсинде болсун, республиканын чегинен тышкары чыгууда ошол өлкөнүн эмгек тармагындагы мыйзамдарын билүү зарыл. Көп учурда жаштар жетиштүү билими жок эле акча табуу үчүн чет өлкөгө барышып, кулчулукка, ар кандай кылмыштуу структураларга туш болуп калышат. Ошондуктан, бир жакка чыгууда акыркы чечимди кабыл алуудан мурда юридикалык жактан абдан жакшылап даярдануу зарыл.

Чет өлкөдө иштегендердин бардыгы эле эмгекчи-мигрант эместигин, атайын жөнгө салынган макамы барлар гана (демек ишке орношууга уруксаты барлар) боло алат. Эгер адам атайын уруксат берген документтери жок башка өлкөгө келип иштеп атса, ал мыйзамсыз эмгекчи-мигрант болуп эсептелип, мыйзамсыз эмгек миграциясына кирип калат.

Мыйзамсыз эмгек миграциясы – чет өлкөлүк адамдардын жана жарандыгы жок адамдардын улуттук мыйзамдарда белгиленген ишке орношуу тартибин жана эрежелерин бузуу менен Кыргыз Республикасында эмгектик жана кесиптик иш-аракетин жүзөгө ашыруусу.

Мыйзамсыз эмгекчи-мигрант – чет өлкөлүк жарандарга жана жарандыгы жок адамдарга карата улуттук мыйзамдарда белгиленген ишке орношуунун тартибин жана эрежелерин бузган адам.

Мамлекеттик органдар мыйзамсыз миграцияга бөгөт коюуга аракеттенет, анткени эмгек эксплуатациясы, адамдарды сатуунун курмандыгы болуп калуу тобокелчиликтери бар. Адам сатуу – глобалдык көйгөй, дүйнө боюнча миллиондогон адамдарга тиешелүү. Бул маскара кылмыш, адамдарды жаңылыштырып, ишке орноштуруу тууралуу алдап, ар кандай убадалар менен аялдарды, эркектерди, балдарды курмандыкка кабылтышат. Жүз миңдеген адамдар мажбурлаган жумушка туш болушуп, балдарды сурамчылык кылуу үчүн пайдаланышат ж.б. Мындан тышкары адамдарды сатуунун эң белгилүү формасы аялдардын жана балдардын сексуалдык эксплуатациясы.

Адам сатуу глобалдуу көйгөй, ага жоопкерчиликти мамлекеттик органдар алат. Ага кантип жардам берүүгө болот? БУУнун Башкармалыгынын сайтында банги заттар жана кылмыштардын алдын-алуу үчүн маалыматтар жайгаштырылган²:

- **Сак болгула.** Эгер кандайдыр бир шектүү нерсеге жолугуп калсаңар, маселен, адам сатуу сыяктуу, дароо полицияга билдиргиле.
- **Катышкыла.** Сиздин коомчулугуңузда эмне болуп жатканын тактагыла, сиз эмне кыл ала турганыңызды ойлонуңуз, досторуңузду ойготкула, үй-бүлө мүчөлөрүн, кошуналарды бул кылмыштуу ишмердик тууралуу кабар бергиле.
- **Окуялардан кабар болуп тургула.** Сиз жана досторуңар www.unodc.org/blueheart вебсайтына кирүү менен адам сатууга каршы ЮНОДКтун жетекчилигиндеги «Көгүлтүр жүрөк» кампаниясына катыша аласыңар. Бул эл аралык демилге курмандыктарын оор абалы тууралуу маалымат берет, кылмышкерлер, адам сатууга аралашкан адамдарга каршы саясий күчтөрдү бириктирүүгө түрткү берет.

²<https://www.unodc.org/toc/ru/crimes/human-trafficking.html>

Практикалык тапшырма 14.1

Ушул темадан билгендериңе таянып, Сатар аттуу балага эмнелерди айтып бере аласың?

Сатар 9-классты жаңы эле аяктап, Москвага иштегени кетти. Бардык жерде ишке алышат деп укканы менен азырынча кайсы жерден иштей турганын билбейт, ал официант болуп иштегиси келди. Апасын билет сатып алууга көндүрүп жатат.

Эмгек миграциясына чыгууга болобу? Эмне себептен?

Сатар чет өлкөгө иштегени кетсе, анын макамы кандай болот жана эмне себептен?

Эмгек миграциясына чыкса ал кандай тобокелчиликтерге жолугушу мүмкүн? Эмне себептен?

14-тема боюнча жыйынтыктоочу практикалык тапшырма

«Эмгек миграциясы жана ал тууралуу эмнелерди билүү зарыл» деген тема боюнча 10 сөз тап. Сөздөр вертикаль жана горизонталь боюнча жазылган.

М	А	М	Л	Е	К	Е	Т	П	Ы	Р	Д	Ы
С	В	Ы	Х	Р	Д	Н	Й	Ч	Р	Г	Ж	Р
С	Е	Г	И	А	А	Н	И	Ы	Е	Е	И	П
П	Т	Ы	Ш	К	Ы	Р	Д	Г	О	У	Б	М
Е	А	М	Б	О	Р	Ө	Я	У	П	Ү	Е	Я
Э	Б	А	Е	Т	Ш	В	С	У	Д	З	Р	Ө
М	И	Г	Р	А	Ц	И	Я	Ч	К	Я	Ү	Н
Г	Т	Е	Ү	К	И	Т	Н	Ө	Р	Ц	Ү	Ь
Е	Н	Ү	Ү	П	Э	М	Г	Е	К	Т	Ч	С
К	Й	П	Ч	В	Ы	И	Т	Ш	И	В	Ү	М
Ч	Ө	Б	Ү	З	Ж	У	М	У	Ш	Щ	И	К
И	Е	Й	Т	Ө	Н	Г	Б	В	И	А	К	А
Р	О	И	У	Ц	В	Ө	У	Г	Л	О	М	З

Теманын үстүндө иштегендериңди жыйынтыкта. Таблицага эмнени билгениңди, түшүнгөнүңдү жаз, эмнелер ишенимдүү болбой калды, теорияны үйрөнүүдө жана көнүгүүлөрдү аткарууда кандай суроолор пайда болду.

Мен билдим/ эсине сактап калдым	
Мен ишене албай турам/ түшүнө алган жокмун	
Менде мындай суроолор пайда болду	

Мугалимге өзүңдүн суроолоруңду берсең болот. Жоопту сөзсүз алууга аракеттен. Бул маанилүү!

V-бөлүм.
Укук бузуулар жана кылмыштар

Бул бөлүмдөн сен Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык укук бузуу деген эмне, ар кандай укук бузуулардын ортосунда кандай айырмачылыктар бар жана алар үчүн кандай жазалар каралгандыгы тууралуу биле аласыңар.

15-сабак. Укук бузуу түшүнүгү жана түрлөрү

Адегенде жаман жүрүм-турумдан укук бузуу кантип айырмалана тургандыгын тактайбыз. Адамдар дайыма эле жакшы жүрүм-турумга ээ эмес да. Ушунун бардыгы укук бузуу болуп эсептелеби?

Эсинде болсун, «чырдоо», «тентектик», «жаман жорук» деген түшүнүктөр – бул жаман жүрүм-турум коом тарабынан мораль жана адеп-ахлактын көз карашынан жектөө, жактырбоого туш болот. Укук бузууну жасагандыгы үчүн адам юридикалык жоопкерчиликке тартылат. Укук бузуу, кылмыш жоругу, кылмыш болуп бөлүнөт. Эң башкы принцип – кесепетине жараша аракеттерди чектөө (зыян).

Укук бузуу		
Бузуулар	Кылмыш жоругу	Кылмыш
«Бузуулар тууралуу» КР Кодекси Ушул Кодексте жоопкерчилик каралган коомдук башкаруу тартибине каршы жеке же юридикалык, жактар тарабынан жасалган укукка каршы, күнөөлүү жосун (аракет же аракетсиздик) бузуу деп таанылат. Мисалдар: Жарандардын шайлоо укуктарын бузуу; тыюу салынган жерлерде тамеки чегүү; Эмгекти коргоо тууралуу мыйзамды бузуу; жол кыймылынын эрежелерин бузуу; ата-энелик милдеттерден качуу; белгиленбеген жерге таштанды ыргытуу ж.б.	«Жоруктар тууралуу» КР Кодекси Жорук субъектиси жасаган, инсанга, коомго же мамлекетке зыян келтирген же зыян келтирүү коркунучун жараткан, ушул Кодексте жаза чарасы каралган күнөөлүү, укукка каршы жосун (аракет же аракетсиздик) жорук деп таанылат. Мисалдар: уруп-сабоо, жардам көрсөтпөө, үй-бүлөдөгү зомбулук, уурулук же анча чоң эмес алдамчылык; вандализм; армияга чакыруудан качуу ж.б.	КР Жазык кодекси Жазык мыйзамында каралган коомго коркунуч келтирген, күнөөлүү жана жазалануучу жосун (аракет же аракетсиздик) кылмыш деп таанылат. Мисалдар: уурулук, адам уурдоо, ээнбаштык, адам өлтүрүү ж.б.

Практикалык тапшырм 15.1

Таблицаны толтур: жасалган иштерди категорияларга бөлүштүр.

Начар жүрүм-турум	Бузуулар	Жорук	Кылмыш
1	түнкү убакта ызы-чуу чыгаруу;	10	баланын дүкөндөгү чырдоосу;
2	адам кошунанын машинасын чийип алса;	11	тез жардамды калп чакыруу;
3	жеке үйлөрдүн жашоочулары ичилүүчү суу менен бакчасын сугарса;	12	кассаны тоноо;
4	коомдук транспорттогу жаңжал;	13	коомдук жайдагы тамеки чегүү;
5	сабактан кийин мушташуу;	14	жаш балдар кароосуз итти «жөн эле, эриккенден» майып кылып коюшса;
6	дүкөндөн товар уурдоо;	15	туткундарды кармап алуу;
7	адам уурдоо;	16	ден соолукка оор зыян келтирүү;
8	эстеликке боёк менен жазып салуу;	17	опузалап алуу;
9	сатуучунун кардарга орой мамиле жасашы;	18	автомототранспорт каражатын уурдоо;
		19	өлтүрүү

Эгер жооп берүүдөн кыйналсаң, мыйзамды кара. Эсинде болсун, мыйзамды билбестик жоопкерчиликтен куткарбайт. Эгер адам билбестиктен укукка каршы иш-аракет жасаса, баары бир укук бузуу болуп саналат.

15.2

Ар бир укук бузуу үчүн жаза каралган.

Жаза:		
Бузуулар	Кылмыш жоругу	Кылмыш
алдын-алуу, айып пул, келтирилген зыянды ордуна коюу	кылмыш жоругу коомдук же түзөтүү иштери, эркиндикти чектөө, айып пул.	коомдук же түзөтүү иштери, эркиндикти чектөө, айып пул.

Эсинде болсун, кылмыш жоопкерчилиги кылмыш кылганга чейин он алты жашка толгон жакка берилет. Анткени менен айрым кылмыштын түрлөрү үчүн 14 жаштан тартып жаза каралган.

Жашы жете электерге карата жаза	
Жаза кодекси	Жоруктар жөнүндө кодекс
• коомдук иштер; • түзөтүү иштери; • айып пул; • белгилүү мөөнөткө эркиндигинен ажыратуу.	• общественные работы; • ограничение свободы; • исправительные работы; • штраф.
Жашы жете электерди мажбурлоо чаралары	Пробациялык көзөмөл
• эскертүү менен көзөмөлгө алуу; • эскертүү менен жүрүм-турумду чектөө.	• пробациялык көзөмөлдү колдонуу менен жазадан бошотуу (түзөтүү максатында чаралардын жеке комплекси).

Роликти көрүп, пробация деген эмне экендигин түшүнөсүң <https://bulbul.kg/video:59190>

Практикалык тапшырма 15.2

Укук бузуулар жана жазалар тууралуу билим сага турмушта кандай пайдасын тийгизе турганын жаз??

Теманын үстүндө иштегендериңди жыйынтыкта. Таблицага эмнени билгениңди, түшүнгөнүңдү жаз, эмнелер ишенимдүү болбой калды, теорияны үйрөнүүдө жана көнүгүүлөрдү аткарууда кандай суроолор пайда болду.

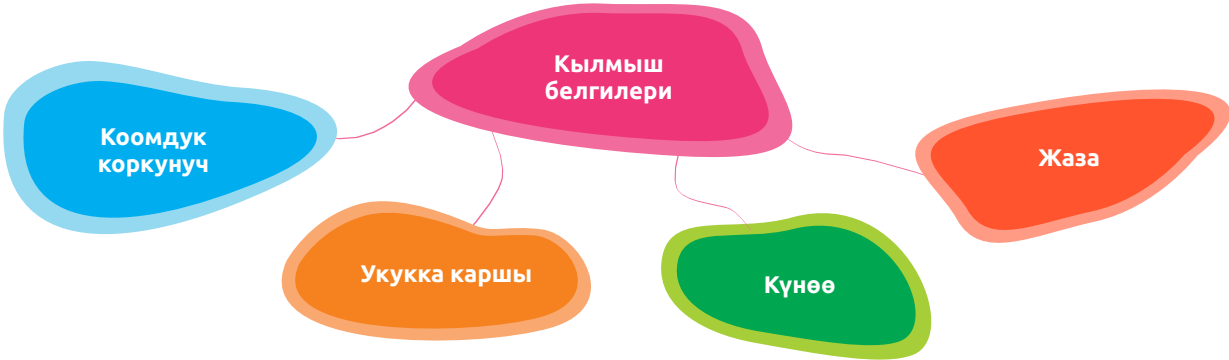
Мен билдим/эсеме сактап калдым	
Мен ишене албай турам\түшүнө алган жокмун	
Менде мындай суроолор пайда болду	

Мугалимге өзүңдүн суроолоруңду берсең болот. Жоопту сөзсүз алууга аракеттен. Бул маанилүү!

16-сабак. Кылмыш жана анын белгилери

Бул темада коомдук мамилелерге чоң зыян алып келүүчү укук бузууларды кенен карайбыз – кылмыш. Анын белгилери жана мүнөздөмөсү, күнөөнүн формалары, жазанын түрлөрү, өлчөмү.

Кылмыш төрт белгиге ээ:

16.1

Коомдук коркунуч.

Коомдук коркунуч кылмыштын негизги белгиси. Кылмыш коомдогу нормалдуу өнүгүү жана иштөөгө коркунуч келтирет. Коомдук коркунуч кылмышкердин жасаган иши зыян келтирет (чыгым), же ушундай зыян келтирүү мүмкүнчүлүгүн алып жүрөт. Бир сөз менен айтканда коомдук коркунуч – укукка каршы жүрүм-турумдан укукка туура келген жүрүм-турумду чектөөчү негизги белги. Эгер биз карап чыккан укук бузууларды салыштырсак, анда жоруктун коомдук коркунучу жогору, ал эми кылмыштын коомдук коркунучу жоруктан да жогору. Мындан башка бир учур келип чыгат – так бир укук бузуунун коомдук коркунуч канчалык жогору болсо, аны жазалоо ошончолук катуу болот.

Практикалык тапшырма 16.1

Коомдук коркунуч жараткан аракеттен үч мисал келтир. Ар бир жоопко түшүндүрмө бер.

Мисалы, мындай:

Уурдоо. Ал так бир адамдын менчигине каршы багытталып, Кыргыз Республикасынын Конституциясы жана мамлекет тарабынан ар бир адамдын жеке менчикке кол тийбестик укугуна бериле турган кепилдиктерди бузат.

Мисал 1:

Мисал 2:

Мисал 3:

16.2

Укук бузуу

Укук бузуу, тартип бузуу – бул укукка каршы жана ага карабастан жасалган аракет. Укук бузуу дегендин алдында Кыргыз Республикасынын Кылмыш кодексинин ченемдерине ылайык тыюу салынган кылмыштарды эсептелинип, аталган кодекстеги так беренедө каралган жазаларды камтыйт. Мына ушунтип, жана жаза мыйзамында кылмыш деп эсептелинген аракетти жасаган жак жаза жоопкерчилигине тартылат. Кыргыз Республикасынын Жаза кодексинде кылмыштардын тизмеси берилген. Ошондуктан, эгер жак тарабынан жасалган аракет Кыргыз Республикасынын Жазык кодексинде каралбаса, анда ал кылмыш деп эсептелинбейт

Практикалык тапшырма 16.2

Төмөндө жасалган аракеттер кылмыш деп эсептелинеби? Эмне үчүн?

Т.Б. деген жаран бир нече уюмдун сайтын бузуп, суу жана электроэнергиясы жоктугунан улам иш болбой турганы жөнүндө фейк маалыматты жайгаштырган. Жыйынтыгында 10 000 адам жумушка чыккан эмес. Бир дагы мыйзамда бул аракетти кылмыш катары караган берене болгон эмес.

16.3

Күнөөлүү.

Күнөө – адамдын өзү жасап жаткан жосунга (аракетке же аракетсиздикке) жана анын укукка каршы кесепеттерине карата психикалык мамилеси күнөө болуп саналат

Атайылап жасалган кылмыш. Эгерде адам өз аракетинин (аракетсиздигинин) коомдук коркунучтуулугун аңдап билсе, анын коомдук коркунучтуу кесепеттерин баамдай алса, алардын ошондой болушун кааласа, анда ал тикелей ниетте жасалган кылмыш деп табылат.

Тикелей же кыйыр ниетте жасалган жосун, атайылап жасалган кылмыш деп табылат. Тикелей жана кыйыр ниетте жасалган кылмыштагы интеллектуалдык элемент – бул аракеттин коркунучун аңдоо жана анын кесепттеринин алдын ала көрө алуу. Ниеттин арасындагы айырмачылык эрктин элементи орун алганы менен айырмаланат.

Тикелей ниетте жак коомдук коркунучтуу кесепеттерди каалайт, ошон үчүн кылмыш жасайт (мисалы, кара ниеттик менен өлтүрүүдө тике ниетти гана билдирет). Кыйыр ниетте жак ушундай кесепеттердин орун алышын каалабайт, бирок аң-сезимдүү түрдө жол берет, ага бөгөт коюуга аракет жасабайт, ал барбы, жокпу кайдыгер мамиле жасайт «туш келди» аракет кылат (мисалы, ууру мас адамды суукта чечиндирет).

Эгерде адам өзүнүн аракетинин (аракетсиздигинин) коомдук коркунучтуу кесепеттерин баамдай албаса, бирок аларды баамдоого тийиш болсо жана баамдашы мүмкүн болсо, кылмыш **этиятсыздык менен жасалган** деп табылат.

Кылмыштуу жеңил ойлуулукта (кылмыштуу өзүнө ишенүү) күнөөлүү зыянга бөгөт коё алам деп өзүнө ишенет.

Кылмыштуу этиятсыздыкта жак коопсуздук эрежелерин сактап, кылдат болуу керектигин билсе да, кесепеттин келишин алдын ала көрө албайт, зыян келтирүү мүмкүнчүлүгүнө жол берет. Мисалы, ар бир адам балдарды оту ачык күйүп жаткан үйгө калтырып кетүүгө болбой турганын, коркунучтуу экендигин билет. Бул трагедияга алып келе турганын түшүнөт.

Практикалык тапшырма 16.3

Кылмыштардын кайсынысы атайлып жасалган, кайсылары кокустуктан жасалгандыгын аныкта.

- 1

Н.Б. деген жаран туманга каршы жарыгын күйгүзүп, белгилүү бир ылдамдыкта келе жатып да, Р.В. деген жаранды машинасы менен уруп алат. Жыйынтыгында Р.В. деген жарандын ден соолугуна оор зыян келет.
- 2

С.К. деген жаран Л.В. деген жаран менен кафеде чатакташып кетет. Андан кийин Л.В. деген жаран кафеден чыкканча күтүп туруп, машинасы менен сүздүрүп кетет. Жыйынтыгында Л.В. деген жарандын ден соолугуна оор зыян келет.
- 3

Д.Ч. деген Б.Ш.аттуу жаранды тамашалагысы келип, аны машинасынын багажына жаап коёт. Жыйынтыгында Б.Ш. деген жаран катуу коркуп, жүрөгү кармап калат.
- 4

ГН.Т. деген жаран көп кабаттуу үйдүн чатырын кардан тазалап жатып, үйдүн жанынан өтүп бараткан И.Г. деген жаранга кар түшүп кетет. Күтүүсүздүктөн ал абдан коркуп калып, жыгылат, жыйынтыгында бутун сындырып алат.

- 5

С. Т. жаран өзүнө жаккан кызга конокко келет, бирок кыз аны өзүнүн батирине киргизүүдөн баш тартат, ал тургай сүйлөшпөй коёт. Кызгануудан, ызадан ууккан жигит ӨКМга (МЧС) чалып, подъездге бомба коюлганын айтат. Ал жерге милиция жана ӨКМнын (МЧС) кызматкерлери келет.

16.4

Жазалана тургандык.

Жазалана тургандык: ар бир жасалган кылмыш үчүн жазанын белгиленишин билдирет; жаза-укуктук ченемдерди бузууда жаза коркунучу орун алган.

Бирок кылмыш жасалып, ал эми жаза берилбеген учурлар болот. Мындай жагдай төмөнкү учурларда орун алышы мүмкүн: биринчиден, кылмыш ачылбаса; экинчиден, сот жаранды кылмыш жоопкерчилигинен же жазадан бошотууну туура деп тааныган учурда. Алсак, мисалы, анчейин катаал эмес кылмыш жасаган адам, кылмыш жоопкерчилигинен бошотулушу мүмкүн, эгер ал жабыркаган тарап менен жарашкан болсо жана келтирилген зыяндуу калыбына келтирген болсо.

Жазалангандык – кылмыштын керектүү касиети, себеби эгер жоруктар жазаланбаса, анда ал кылмыш катары каралат. Ар бир кылмыш үчүн Кыргыз Республикасынын Кылмыш кодексинин беренелериндеги санкцияларда жаза каралган.

Жазалоонун максаты болуп төмөнкүлөр эсептелинет:

- Түзөтүү жана ресоциализация (жазадан бошотулгандан кийин социумга адаптация жана көндүмдөрдү калыбына келтирүү);
- Жаңы кылмыштарды жасоонун алдын-алуу;
- Социалдык адилеттүүлүктү калыбына келтирүү.

Кыргыз Республикасынын Жаза кодексине ылайык жазалар эркинен ажыратуу жана эркинен ажыратуу менен байланышпаган түрлөргө бөлүнүшөт.

Практикалык тапшырма 16.3

Сен кандай ойлойсуң, эмне себептен жазалоонун максаты төмөнкүлөр болуп саналат:

- айыпкерди түзөтүү жана кайрадан социалдаштыруу;
- жаңы кылмыштардын алдын-алуу;
- социалдык адилеттүүлүктү калыбына келтирүү.

16-тема боюнча жыйынтыктоочу практикалык тапшырма

Кыргыз Республикасынын Жаза кодексинин 145 жана 151 беренелеринин мазмуну менен таанышып чык (<http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111527?cl=ru-ru>). Өз жашооңдогу же бул беренелерге туура келген ММКдагы кырдаалдарды эсте. Бул кырдаалдарды сүрөттөп бер.

145-берене. Өмүр жана ден соолук үчүн коопту зомбулукту колдонуу коркунучу

151-берене. Жардам көрсөтпөө

Теманын үстүндө иштегендериңди жыйынтыкта. Таблицага эмнени билгениңди, түшүнгөнүңдү жаз, эмнелер ишенимдүү болбой калды, теорияны үйрөнүүдө жана көнүгүүлөрдү аткарууда кандай суроолор пайда болду.

Мен билдим/эсime сактап калдым	
Мен ишене албай турам\түшүнө алган жокмун	
Менде мындай суроолор пайда болду	

Мугалимге өзүңдүн суроолоруңду берсең болот. Жоопту сөзсүз алууга аракеттен. Бул маанилүү!

17-сабак. Экстремизм жана анын жолдору

Сабактын максаты.

Бул темада экстремизм укукка каршы кубулуш экендигин, анын түрлөрү, экстремисттик ишмердиктин формалары, келип чыгыш себептери экстремисттик материал жана аны таратуу ыкмалары тууралуу айтылат. Кыргыз Республикасынын Кылмыш жаза кодексинде экстремизмдин белгилерин камтыган аракеттерге кандай ченемдер бар экендиги талданат.

17.1

Балким сен экстремизм деген сөздү жолуктургансың, сага бул жаңы эмес. Бирок анын маңызын түшүнүү, таануу маанилүү, анткени кырсыкка кабылып калуу коркунучунан четте болууга жардам берет.

Экстремизм – коомдук ишмердиктеги жеке бир тараптардын, топтордун, уюмдардын кескин, радикалдуу көз карашта, позицияда болушу. Бул конституциялык түзүлүш, адамдын конституциялык укук жана эркиндигине каршы укукка каршы тоскоолдук.

Бардык адамдарга бир нерсе жакпашы мүмкүн, бир нерсени өзгөрткүсү келет, ал тууралуу айтат, мамлекет же башка адамдардын тобуна нааразычылыгын айтат.

Экстремизм бул аракет, жана ал аракеттин төмөнкүлөргө багытталышы (бул экстремисттик ишмердик):

- Конституциялык түзүлүштүн негизин зомбулук менен өзгөртүү Кыргыз Республиканын бүтүндүгүн бузуу;
- Кыргыз Республикасынын коопсуздугуна коркунуч келтирүү;
- Бийлик ыйгарым укуктарын басып алуу же ыйгарып алуу;
- Мыйзамсыз куралдуу уюмдарды түзүү;
- Террористтик ишмердикти ишке ашыруу;
- Расалык, улуттук (этникалык) же диний кастыкты козутуу, зомбулук же зомбулукка чакыруу менен байланышкан социалдык кастыкты козутуу;
- Улуттук ар-намысты кемсинтүү;
- Идеологиялык, саясий, расалык, улуттук (этникалык) же диний жек көрүү, кастык мотиви менен массалык башаламандыкты, ээнбаштык аракеттерди, вандализм актыларын ишке ашыруу мотивдери, социалдык топторго карата жек көрүү мотивдери;
- Жарандарга диний, социалдык, расалык, улуттук (этникалык), жана тилдик белгилерине карап жаранды кемсинтүү, артыкчылыгын белгилөө.

Практикалык тапшырма 17.1

Экстремисттик ишмердикпи, эмне себептен ушинтип эсептейсиң?

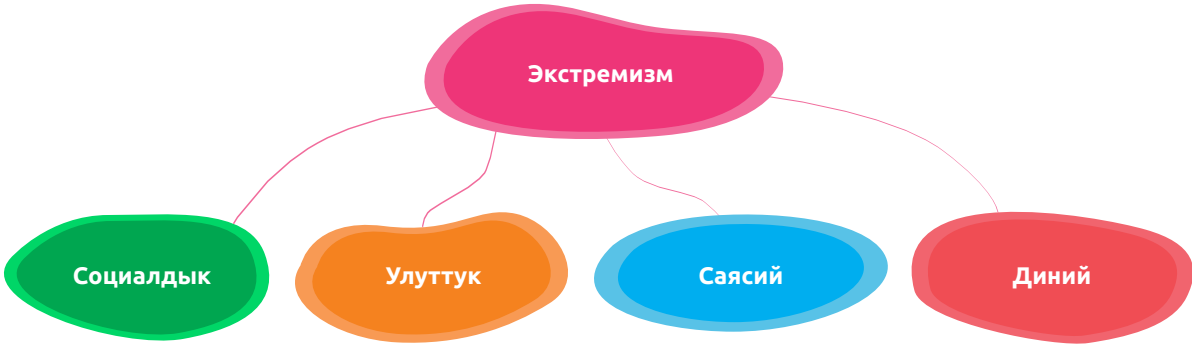
Кырдаал	Ооба / Жок	Себеби
А. Т. жаран фейсбуктагы баракчасына кирип, башка улутту уруп-сабаган видео жана фотолорун, «Аларга ушу керек!» деп комментарийлерди жазат.		
З.Ч. жаранга башка улуттагы адамдар таптакыр жакпайт. Ал анын улуту эң мыкты, башка улуттардын маданияты анча эмес, баары туура эмес деп эсептейт.		

Кырдаал	Ооба / Жок	Себеби
Ж.К. жаран ватсапта (100 адам) топ түзүп, дайыма ушул топтон мамлекетти «Халифат» формасында куруу, бийликти кулатуу чакырыктарын жайгаштырган.		
Б.Ш. жарандан бейтааныш адамдан (жардам сурайт), ал китептер бар кутучаны алат жана өзүнүн үйүнө коюп коет. Кутуда КРда тыюу салынган уюмдун китептери болгон (сен биздин өлкөдө кандай уюмдар тыюу салынгандыгын шилтеме боюнча өтүп биле аласың) http://religion.gov.kg/ru/religion_organization/blocked		
А.М. деген жаран жана Р.Г. деген жаран эл аралык террористтик уюмдардын курамында чет мамлекеттин аймагындагы согуш аракеттерине катышышкан		

17.2

Экстремизм коомдук аң сезим, коомдук психология, мораль, идеология тармактарында, социалдык топтордун (социалдык экстремизм), этностордун (этникалык жана улуттук экстремизм), коомдук бирикмелердин, саясий партиялардын, мамлекеттердин (саясий экстремизм), ар кандай конфессиялардын (диний экстремизм) ортосундагы мамилелерде таралат.

Экстремизмдин түрлөрү:

Экстремизмдин мотивдери адам эмнени жетекчиликке алат:

- материалдык (адам акча үчүн бир нерсе жасоого даяр);
- идеологиялык (адам ушул көз караштарды колдойт);
- өзгөрүүнү каалоо жана реалдуу кырдаалга канааттанбоо (өлкөдөгү абалды оңдоонун мыйзамдуу жолдорун билбейт же мыйзамга ишенбейт жана өзгөртүүнүн мыйзамсыз жолдорун колдойт);
- адамдардын үстүнөн бийлик;
- жигердүү ишмердиктин жаңы түрүнө кызыгуу;
- жолдоштук (компания үчүн, маңызына түшүнбөй эле же талдабастан, досторуна, тааныштарына, туугандарына ишенүү);
- өзүн далилдөө (өзүн көрсөтүү, коркпостугун, колунан келе турганын көрсөтүү);
- жаштык романтика («кино», виртуалдык оюн деп ойлойт, курч окуя каалайт);
- баатырдык;
- өлүмгө алып барчудай коркунучтун кумары (адреналин каалоо)

Экстремизмдин келип чыгуу жана таралуу себептери:

Практикалык тапшырма 17.2

Экстремизмдин келип чыгуу жана жайылуу себептерин билүү менен ага каршы туру үчүн курдаштарына эмнени сунуштайсың?

Себептери	Эмне кылуу керек?
Социалдык-экономикалык	
Идеологиялык	
Миграциялык	

17.3

Экстремисттик ишмердиктин маалыматтык негизи болуп экстремисттик материалдар эсептелинет.

Экстремисттик материалдар – экстремисттик аракеттерди жасаганга үндөгөн, мындай аракетти ишке ашыруунун зарылдыгын негиздеген улуттук жана (же) расалык артыкчылыкты негиздеген же актаган, кандайдыр бир этникалык, социалдык, расалык, улуттук (этностук) же диний топту толук же жарым-жартылай жок кылууга багытталган согуштук же дагы башка кылмыштарды жасоону актоого арналган жарыялоолор, документтер же башка сактагычтардагы маалыматтар;

Жалпы улуттук газета жана телеканалдарда кибермейкиндикте экстремизмге каршы туруу абдан оор. Интернет экстремисттик идеяларды үгүттөөгө жагымдуу чөйрө түзүп берүүдө. Экстремисттик идеологдор бул аянтта жигердүү идеологиялык үгүт жана күрөш жүргүзүүдө.

Мурунку темада мыйзамды билбестик, жоопкерчиликтен куткарбай турганын окуганбыз, ошондуктан:

ЖАСАШЫҢ КЕРЕК, социалдык тармактардагы жана мессенджерлердеги брошюра, китеп, роликтерге, интернет-сайттарга, текст түрүндөгү кабарларга кылдат болуу керек:

- Кыргыз Республикасынын конституциялык түзүлүшүнүн негиздерин күчкө салып өзгөртүү жана бүтүндүгүн бузууга (б.а. революцияга, көтөрүлүшкө, мыйзамдуу шайланган бийликке баш ийбөөгө чакырык);
- Террористтик аракеттерди жүзөгө ашырууга ачык чакырык же терроризмди ачык жактоо, анын ичинде массалык маалымат каражаттарын колдонуу аркылуу (терроризмдин идеологиясын жана практикасын таануу (булак) тууралуу тигил же бул жактын билдирүүсүн туура деп таап, колдоо жана тууроо);
- Расалык, улуттук (этностор аралык) же диний араздашууларды козутууга (өлтүрүү, уруп-токмоктоо же белгилүү бир улуттагы, диндеги адамды сүрүп чыгаруу);
- Динге, социалдык, расалык, улуттук (этностук), диний же тилге тиешелүүлүгү жагынан жарандардын өзгөчөлүгүн, артыкчылыгын же кемдигин пропагандалоого.

ЖАСАБАШЫҢ КЕРЕК:

- экстремисттик материалдарды социалдык тармактарда, мессенджерлерде башка адамдарга роликтерди, текст документтерин ж.б. жөнөтүү;
- диний сайттарга жана экстремисттик уюмдардын сайтына кирүү;
- интернеттеги экстремисттик материалдарга чечмелөө жасоо;
- экстремисттик материалдарга репост жасоо.

Кыргыз Республикасынын Жазык кодекси экстремизм үчүн жаза жоопкерчилиги каралган беренелерди камтыйт:

- расалык, улуттук (этностор аралык) же диний, аймактар аралык араздашууларды козутууга (313-берене)
- экстремисттик уюмдарды түзүү (314-берене);
- экстремисттик материалдарды даярдоо, таратуу (315-берене).

Практикалык тапшырма 17.3

IX бөлүмүндөгү Кыргыз Республикасынын Жазык кодексиндеги мамлекеттик бийликке каршы кылмыш беренелерин карап чыгып, 17.1. практикалык тапшырмада ишмердиктин кайсы түрлөрү үчүн кандай жазалар каралганын аныкта. Эгер бар болсо, кандай?

Шилтеме менен кирип керектүү беренелерди тапсаң болот:
<http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111527?cl=ru-ru>

17-сабак боюнча жыйынтыктоочу практикалык тапшырма

Экстремизм тууралуу жаштар эмнени жана эмне үчүн билүү керектиги тууралуу өз пикириңди жаз?

Теманын үстүндө иштегендериңди жыйынтыкта. Таблицага эмнени билгениңди, түшүнгөнүңдү жаз, эмнелер ишенимдүү болбой калды, теорияны үйрөнүүдө жана көнүгүүлөрдү аткарууда кандай суроолор пайда болду.

Мен билдим/ эсime сактап калдым	
Мен ишене албай турам/ түшүнө алган жокмун	
Менде мындай суроолор пайда болду	

Мугалимге өзүңдүн суроолоруңду берсең болот. Жоопту сөзсүз алууга аракеттен. **Бул маанилүү!**

18-сабак. Коррупция

Бул темада Кыргызстандагы эң актуалдуу теманы – коррупцияны жана андан жапа чеккен тармактарды карайбыз.

18.1

Коррупция деген эмне?

Коррупция азыркы дүйнөдөгү кенен таралган кубулуш. Анткени менен коррупциянын формалары жана түрлөрү, анын келип чыгуу себептери, кесепеттери кескин айырмаланат. Жолдогу айдоочуга жана инспекторго убакыт үнөмдөөгө жардам берүүчү майда паракорлуктан тартып, бул көпчүлүккө кадыресе көрүнүш болуп калган, жогорку мамлекеттик деңгээлдеги паракорлук. Мисалы, медикаменттерди жана генетикалык модификацияланган азыктарды сатууга уруксат берүүдөгү коррупция абдан коркунучтуу.

«Коррупция», «паракорлук» терминдеринин алдында абдан көп сюжеттер жатат, негизинен **кызматтык нускамаларды жана (же) белгиленгендерди бузуу менен кызмат адамдарынын жеке максаттары үчүн кызмат абалынан пайдалануусу** (материалдык, жана жана башка баюу, артыкчылыктарды мыйзамсыз алуу)³.

Коррупциянын катышуучусу жана/же субъекти болуп калуу?

- 1
- Саясий, атайын жана мамлекеттик жана муниципалдык кызматтын жогорку администрациялык кызматтарын ээлеген адамдарды кошуп алганда, коррупциялык укук бузууларды жасаган мамлекеттик жана муниципалдык кызматчылар;
- 2
- Иши мамлекеттик жана жергиликтүү бюджеттерден каржылануучу же болбосо уставдык капиталында мамлекеттин үлүшү (акциясы) бар мекемелердин, уюмдардын жана ишканалардын коррупциялык укук бузууларды жасаган жетекчилери, мамлекеттик кызматчыларга жана муниципалдык кызматтын кызматчыларына укукка каршы материалдык жана башка жыргалчылыктарды жана артыкчылыктарды берген алардын кызмат адамдарын жана кызматкерлерин кошуп алганда жеке жана юридикалык жактар, ошондой эле тендердик комиссиялардын мүчөлөрү, Сотторду тандоо боюнча Кеңештин мүчөлөрү.

Коррупцияга каршы аракеттенүүнү өз иш-милдеттеринин жана ыйгарым укуктарынын чектеринде бардык мамлекеттик органдар жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары, мамлекеттик жана муниципалдык кызматчылар жүзөгө ашырууга милдеттүү:

- Коррупциялык укук бузууларды табуу, аларды алдын-алуу жана бөгөт коюу (коррупциянын алдын-алуу);
- Коррупциялык укук бузууларды табуу, аларга бөгөт коюу, ачуу жана териштирүү (коррупция менен күрөшүү) боюнча;
- Коррупциялык укук бузуулардын кесепеттерин азайтуу, жоюу боюнча;
- Коррупциялык укук бузууларды табууга, алардын алдын-алууга, аларга бөгөт коюуга, ачууда жана териштирүүгө көмөк көрсөтүү боюнча.

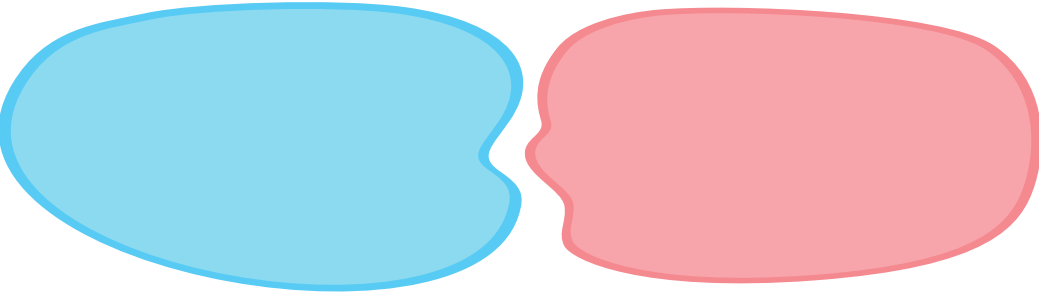
Коррупция менен күрөшүүгө көмөк көрсөтсөң мамлекеттик коргоонун кепилдиктери аркылуу коргоого алынасың:

- Коррупция менен күрөшүүгө көмөк көрсөтүүчү адам жөнүндө маалымат мамлекеттик жашыруун сыр болуп саналат жана коррупция менен күрөш жүргүзүүгө ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдардын же соттун жазуу жүзүндөгү суроо-талабы боюнча белгиленген тартипте берилет.
- Коррупция көрүнүшүнүн фактылары жөнүндө билип туруп жалган маалымат билдирген адам белгиленген тартипте жоопкерчилик тартат.
- Коррупциялык укук бузууларды табуу, аларды алдын-алуу жана бөгөт коюу жана аларды жасоого күнөөлүү адамдарды өз компетенциясынын чектеринде жоопкерчиликке тартуу укук коргоо органдары тарабынан жүзөгө ашырылат.

³ <https://publications.hse.ru/mirror/pubs/share/folder/fjz419rw4q/direct/82237228>.

Практикалык тапшырма 18.1

Коррупциянын кесепеттери кандай, жаз? Таң калыштуусу, коррупциянын позитивдүү (оң) жана негативдүү кесепеттери (сол) бар. Сынчыл көз караштан ойлон.

Коррупцияны алдын-алуу боюнча чаралар:

- коомдо коррупциялык жүрүм-турумга карата келишпестикти калыптандыруу;
- ченемдик укуктук актылардын жана алардын долбоорлорунун коррупцияга каршы экспертизасы;
- Кыргыз Республикасы БУУнун Конвенциясына ылайык коррупцияга каршы, Кыргыз Республикасынын эл аралык келишимдерине ылайык, өз ара макулдашууга ылайык коррупцияга каршы алардын укук коргоо органдары, атайын кызматтары, сотору жана эл аралык уюмдары аркылуу аракеттенет.

Коррупциянын факторлору:

- Биринчи фактор – кара ниет, жакшы жашоого умтулуу.
- Экинчи фактор – экономикалык жагы.
- Үчүнчү фактор – жарандын абийирсиздиги.

18 сабагы боюнча жыйынтыктоочу практикалык тапшырма

Коррупцияны жоюу боюнча сунуштарды берүү. 19-теманын башында ушул сунуштар менен бөлүш.

Теманын үстүндө иштегендеринди жыйынтыкта. Таблицага эмнени билгениңди, түшүнгөнүңдү жаз, эмнелер ишенимдүү болбой калды, теорияны үйрөнүүдө жана көнүгүүлөрдү аткарууда кандай суроолор пайда болду.

Мен билдим/ эсime сактап калдым	
Мен ишене албай турам/ түшүнө алган жокмун	
Менде мындай суроолор пайда болду	

Мугалимге өзүңдүн суроолоруңду берсең болот. Жоопту сөзсүз алууга аракеттен. **Бул маанилүү!**

VI-бөлүм. Жарандык укук жана жоопкерчилик

Эмнени айтасың?! Сен азаматсың?! Сен жеке менчик жана менчиктин түрлөрү тууралуу жаңы бөлүмдү үйрөнүүгө өттүң.

19-сабак. Мен жана менчик укугу

Бул темада, сен менчик укугу деген эмне, менчик ээсинин кандай укуктары жана милдеттери бар, менчиктин формалары жана түрлөрү тууралуу билесиң.

19.1

Адегенде негизги түшүнүктө тууралуу билип алалы:

Жарандардын менчик укугу – өзүнө таандык мүлктү өзү каалагандай пайдалануу жана жайгаштыруу укугу.

Ээлик кылуу – буюмга факты түрүндө ээлик кылуу.

Пайдалануу – нерселердин пайдалуу жактарын алуу

Тескөө – нерсенин кийинки тагдырын аныктоо.

Жалпы менчик укугу - бир нерседен же нерселердин жыйындысынан турган объектке бир же бир нече жактын укугу.

Менчик укугу биздин өлкөдө маанилүү орун ээлейт, Кыргыз Республикасынын негизги мыйзамында чагылдырылган. Ал менчиктин бардык формаларынын кол тийбестигине кепилдик берет.

Менчик укугу – субъекттин өзүнүн тандоосу боюнча укугу:

- ээлик кылуу (өзүнүн чарбасындагы буюмга факты түрүндө ээлик кылуу);
- пайдалануу (нерселердин пайдалуу жактарын алуу);
- тескөө нерсенин кийинки тагдырын аныктоо (буюмдун юридикалык тагдырын аныктоо укугу – жок кылуу, ижарага берүү жана башка).

Мүлктүн менчик ээси ким экендигине жараша менчиктин төмөнкүдөй формалары келип чыгат:

Практикалык тапшырма 19.1

Мамлекеттик, жеке жана муниципалдык менчикке эмнелер кире турганын аныктагыла? Алардын кандай түрлөрү бар?

Мамлекеттик менчик	Жеке менчик	Муниципалдык менчик

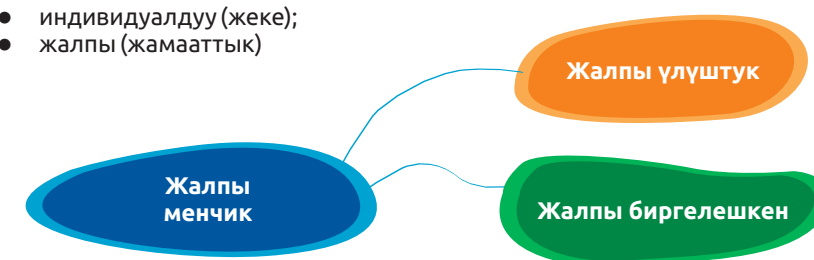
19.2

Биз, жарандар физикалык жактар болуп саналабыз, көп учурда жеке менчик ээси болуп калабыз (үй, батир, жер участогу, машина), мындан башка биз өзүбүздүн (фирма, компания, уюм) түзүү менен юридикалык жак боло алабыз. Кыймылсыз мүлккө укук (табият объектилери – жер участоктору, кендер, имараттар, курулуп бүтө элек объектилер) кыймылсыз мүлккө укукту каттаган каттоо Департаментинде кадастрга катталгандан кийин ишке ашат (Мамкаттоо).

Мамкаттоодо тиешелүү маалымат жазылгандан кийин гана кыймылсыз мүлктүн менчик ээси болуп калат.

Мүлктүн бир же бир нече жактарга таандык болушуна карап төмөнкүдөй бөлүнөт:

- индивидуалдуу (жеке);
- жалпы (жамааттык)

Жалпы менчикке укук - бир нерседен же нерселердин курамынан турган бир эле объектке эки же андан ашык жактын менчик укугу.

Эгер үлүшкө бөлүнсө, анда мүлк үлүштүк менчикте болот. Алар бирдей жана ар кандай болушу мүмкүн. Мисалы, батир мурас боюнча 4 мураскорго өтөт 4, албетте алар батирдин ¼ үлүшүнө ээ болушат. Б.а. батир үлүштүк менчикте.

Мүлк эгер үлүштөргө бөлүнсө, ал биргелешкен менчик деп таанылат. Мисалы, биргелешкен менчик болуп жубайлар никеде турган учурда тапкан мүлкү кирет, эгер келишим боюнча алардын ортосунда башкача каралбаса (эгер жубайлардын арасында нике келишими болсо, анда бул биргелешкен менчик болбой калышы мүмкүн).

Дагы кенен маалыматты төмөнкү шилтемеден табасыз:
<http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/5>

Практикалык тапшырма 19.2

Кайсылары кыймылсыз, кыймылдуу мүлккө кирет?

кыймылдуу мүлк	кыймылсыз мүлк

- 1

Турак үй
- 2

Адам жашабаган батир
- 3

Машина
- 4

Көлмө
- 5

Кени бар жер
- 6

Контейнерден жасалган үй
- 7

Токой
- 8

Көп жылдык бактар
- 9

Жеке көлмө
- 10

Акча
- 11

Алтын буюмдар

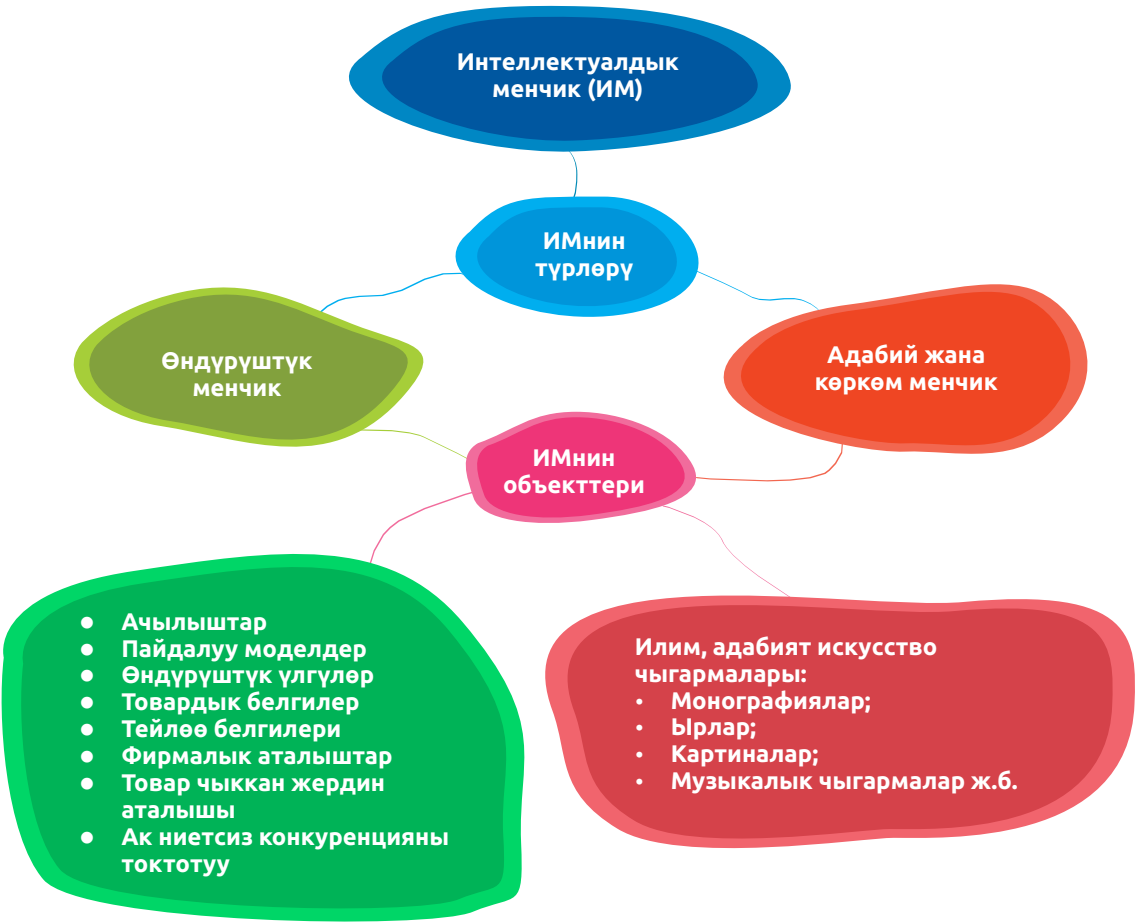
Бул теманын алкагында менчиктин дагы бир маанилүү аспекти – интеллектуалдык менчик укугун карайбыз.

«Интеллект» деген түшүнүктөн баштайлы. Адамдын акыл, эс, ойлоо жана таануу жөндөмү. «Интеллектуалдык» деген сөз акыл, акыл-эстен келип чыгуучу таанып билүүгө тиешелүү акыл-эс жөндөмүн туюнтат. Интеллектуалдык продукт чыгармачыл акыл ишмердигинин натыйжасы, илимге, техникага тиешелүү, мындан тышкары бирдей даражада бул термин көркөм чыгармачылыкка (искусствого) таандык. Эгер илимий-техникалык натыйжаларды табият объектилери тууралуу билим деп түшүнсөк болот (адамдын ар кандай көрүнүштөгү материалдык ишмердиги), б.а. искусство – сүрөтчү, жазуучу, музыканттар түзгөн образдар, адамдын ички дүйнөсүнүн моделдери, анын башка адамдарды, курчап турган дүйнөнүн объектилерин интеллектуалдык кабыл алуу⁴. Мына ушунтип, интеллектуалдык менчик – бул жарандын же юридикалык тараптын чыгармачылык, интеллектуалдык ишмердигинин жыйынтыктарына карата укуктарынын топтому, ошондой эле юридикалык тараптарды, продукцияны, жумуштарды жана кызмат көрсөтүүлөрдү (фирмалык аталышы, товардык белгиси, тейлөө белгиси) индивидуалдаштыруунун каражаттары.

⁴<http://lib.maupfib.kg/wp-content/uploads/Pravovye-osnovy-intellektualnoy-sobstvennosti-Moskalyov-V.G.pdf>

интеллектуалдык менчиктин объекттери:

Практикалык тапшырма 19.3

Тапшырмаларды окуп суроолорго жооп бер.

№1 тапшырма: Эки автор жоолук чыгарууда пайдаланыла турган сүрөттөрдү тартышты. Авторлор ишкананын администрациясынан сүрөттөрүн колдонуу тууралуу келишим түзүүнү суранышты, анткени бардык чыгармалар, анын ичинде кызматтык тапшырма менен жасалган иштерге да автордук укук сакталышы керектигине таянышты. Ишкананын администрациясы авторлордун талаптарын четке кагып, эмгек келишиминде авторлордун бардык чыгармачылык иштеринин жыйынтыктары иш берүүчүгө таандык экендигин көрсөттү. Мындан тышкары администрация авторлор тарабынан өндүрүштүк үлгүлөр жасалганын, бул автордук укук сактала турган чыгарма эместигин айтып атат.

Бул талашта кимдики туура? Кызматтык чыгарманын авторлорунун укуктары кандай? Кандай чыгармалар кызматтык тапшырма катары эсептелет?

№2 тапшырма: А. фирмасынын кызматкери жеке демилгеси менен Ф., программа-сын жазып, жигердүү сатып баштайт, бирок программаны Кыргызпатентте каттаткан эмес.

**А. аталган программанын автору болуп эсептелеби?
Аталган иштеп чыгуу үчүн укук кимге таандык?**

Теманын үстүндө иштегендеринди жыйынтыкта. Таблицага эмнени билгениңди, түшүнгөнүңдү жаз, эмнелер ишенимдүү болбой калды, теорияны үйрөнүүдө жана көнүгүүлөрдү аткарууда кандай суроолор пайда болду.

Мен билдим/ эсиме сактап калдым	
Мен ишене албай турам\ түшүнө алган жокмун	
Менде мындай суроолор пайда болду	

Мугалимге өзүңдүн суроолоруңду берсең болот. Жоопту сөзсүз алууга аракеттен. **Бул маанилүү!**

20-сабак. Табиятты коргоо тармагындагы укуктар жана милдеттер

Бул сабакта экология жана айлана-чөйрө тууралуу айтылат, жыл өткөн сайын бул маселе жогорку деңгээлдеги жолугушууларда айтылып, аталган процесс тууралуу талаштар жүрүп келе жатат. Бул темадан экологиялык чөйрө, экологиялык коопсуздук, экологиялык укук бузуулар жана кылмыш тууралуу айтылат.

20.1

КР Конституциясында табиятты жана экологияны коргоо тууралуу эмнелер айтылган:

12-берене

Жер, анын кен байлыктары, аба мейкиндиги, суулары, токойлору, өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсү, башка жаратылыш ресурстары Кыргыз Республикасынын гана менчиги болуп эсептелет, бирдиктүү экологиялык системаны сактоо максатында Кыргыз-стан элинин жашоосу менен иш-аракетинин негизи катары пайдаланылат жана мамлекет-тин өзгөчө коргоосунда турат.

48-берене

- 1
- Ар ким өмүрү жана ден соолугу үчүн ыңгайлуу болгон экологиялык чөйрөгө укуктуу.
- 2
- Ар ким жаратылышты пайдалануудагы аракеттердин натыйжасында ден-соолугуна же мүлкүнө келтирилген зыяндын ордун толтуруп алууга укуктуу.
- 3
- Ар ким табигый жаратылыш чөйрөсүнө, өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсүнө этият мамиле жасоого милдеттүү.

Конституцияда биздин турмуштун бардык тармагы тууралуу айтылганын байкадың, негизги мыйзам кабыл алынган учурда авторлор экологиялык маселелерди да камтышкан, бирок тилекке каршы биздин өлкөнүн жашоочулары коопсуздук жана табиятты коргоо эрежелерин дайыма эле сактай беришпейт. Адамзат табияттын байлыгын пайдаланып, жаныбарларга аңчылык кылып келүүдө. Мына ушундан улам Кызыл китеп ойлонулуп табылган. Бул китеп жоголуп бараткан же жоголуу коркунучу алдында турган жаныбарлар жана өсүмдүктөр, балыктар жана козу карындар тууралуу айтылат.

Кыргызстанда өлкөнүн Кызыл китебине киргизилген 209 сейрек кездешүүчү жаныбарлар жана өсүмдүктөр бар. Алардын ичинен өсүмдүктөр жана козу карындардын 95, 26 – сүт эмүүчүлөр, 53 — чымчык, 18 — курт-кумурска, 10 — амфибия жана рептилия, балыктардын 7 түрү бар. Бардыгы болуп республикада жашайт: сүт эмүүчүлөр — 84 түрү, чымчыктар — 390, балыктар — 70 жана 43 — сойлоп жүрүүчүлөр жана кургакта жашоочулар.

Кыргызстандагы сейрек жаныбарлардын түрлөрүн сактоо корголуучу табият аймактары түзүлгөн — табиятты коргоо артыкчылыгына ээ, илимий, маданий, эстетикалык жана тарыхый маанидеги аймактар жана/же акваториялар жалпы улуттук байлык болуп эсептелип, толугу менен же бир бөлүгү, туруктуу же убактылуу чарбачылык ишмердиктен ажыратылып, коргоо жана пайдалануунун өзгөчө режимине кирет. Буларга коруктар, сейил бактар, ботаникалык бактар, дендрарийлер ж.б.

Анткени менен өзгөчө корголуучу аймактарды түзүү чаралары жетишсиз, өлкөдөгү ар бир жаран табиятты коргоо жана сактоо процессинин жигердүү катышучусу болушу керек. «Табиятты сүйүү – демек Мекенди сүйүү» деген башталгыч класстагы белгилүү сөз баарына белгилүү, бирок аны баары эле туура кабыл ала беришпейт. Ошондуктан биздин өлкөнүн Өкмөтү бир катар документтерди кабыл алган, анда өлкөнүн ар бир жаранынын укуктары эле эмес, милдеттери да көрсөтүлгөн:

- КР Мыйзамы «Айлана-чөйрөнү коргоо жөнүндө»
- «Өзгөчө корголуучу табият аймактары» жөнүндө КР Мыйзамы
- 2013-2023-жылдары Илбирсти коргоо боюнча КР Улуттук Стратегиясы
- КР токой тармагын өнүктүрүү Концепциясы
- КР экологиялык коопсуздук Концепциясы
- Өсүмдүктөр дүйнөсүн коргоо жана пайдалануу жөнүндө КР мыйзамы.
- Ичилүүчү суунун коопсуздугу жөнүндө КР Мыйзамы

- Ысык-Көлдүн экологиялык-экономикалык системасын туруктуу өнүктүрүү жөнүндө КР Мыйзамы
- Суу жөнүндө мыйзамы
- Кыргыз Республикасынын тоолуу аймактары жөнүндө КР Мыйзамы
- Жаныбарлар дүйнөсү жөнүндө КР Мыйзамы, дагы бир катар документтер белгилүү бир табият объектилерин коргоого багытталган.

«Айлана чөйрөнү коргоо жөнүндө» КР Мыйзамында белгиленет:

Жарандар милдеттүү:

- айлана-чөйрөгө жана жаратылыш ресурстарына кылдаттык менен мамиле жасоо;
- табиятты коргоо мыйзамдарынын талаптарын аткаруу, айлана-чөйрөнү коргоо боюнча мамлекеттик органдардын нускамаларын аткаруу;
- товарларды, жана башка продукцияларды даярдоодо алардын экологиялык коопсуздугун, калктын ден соолугуна зыяндуу эместигин сактоо;
- айлана-чөйрөгө келтирилген чыгымдын ордун толтуруу.

Башкача айтканда, адам Кызыл китепке киргизилген жеке кызыкчылыктары үчүн дарактарды кыйып, гүлдөрдү үзүп, жаныбарларды өлтүрбөшү керек.

Практикалык тапшырма 20.1.

Глобалдык экологиялык кризистин өсүшүн далилдеген мисалдарды айткыла:

- 1. _____
- 2. _____
- 3. _____
- 4. _____
- 5. _____
- 6. _____
- 7. _____

Практикалык тапшырма 20.2

Кыргызстандын Кызыл китебиндеги макамдык категорияларына ылайык жаныбарларды мисалга тарткыла.

Сүт эмүүчүлөр	Чымчыктар	Балыктар

Рептилиялар жана амфибиялар	Курт-кумурскалар	Бийик өсүмдүктөр	Козу карындар

Теманын үстүндө иштегендеринди жыйынтыкта. Таблицага эмнени билгениңди, түшүнгөнүңдү жаз, эмнелер ишенимдүү болбой калды, теорияны үйрөнүүдө жана көнүгүүлөрдү аткарууда кандай суроолор пайда болду.

Мен билдим/эсиме сактап калдым	
Мен ишене албай турам\түшүнө алган жокмун	
Менде мындай суроолор пайда болду	

Мугалимге өзүңдүн суроолоруңду берсең болот. Жоопту сөзсүз алууга аракеттен. **Бул маанилүү!**

VII бөлүм.

Медиа жана маалымат сабаттуулугу

Сен маалымат сабаттуулугун ачып берүүчү, заманбап көндүмдөрдүн бири жаңы бөлүмдүү үйрөнүүгө кириштиң.

21-сабак. Маалыматтын таасири

Бул темадан медиа-маалымат сабаттуулугу медиа жана маалымат сабаттуулугу, жаңы жана салттуу медиа, маалыматты колдонууну кеңейтүү, анын баалуулуктары, аны жайылтуунун ар кандай куралдары тууралуу

Биз ар бир мүнөттө мессенджерлер, социалдык тармактар, телевизор, радио ж.б. аркылуу жаңы маалымат алып турган дүйнөдө жашайбыз. Instargam жана WhatsApp сторис же лентаны карап, байкабастан жарнаманын туткунунда калганыңды билбей каласың, маани бербегенге аракеттенгениң менен, бирок андан алыстай албайсың. Сенин досторуң жана туугандарың сенден сурабай эле толтура кабарларды жөнөтө беришет. Ушунун бардыгы медиасабаттуу болууга мажбурлайт, биз дайыма кылдат болуп, кайсы маалымат фейк (калп) экенин, кайсынысы туура экенин ажырата билишибиз керек. Так маалыматтар менен иштегенди, ага сынчыл мамиледе болууну үйрөнүшүбүз керек.

2007-жылы ЮНЕСКО медиа- жана маалымат сабаттуулугу деген комплекстүү түшүнүктү сунуштаган. Медиа жана маалымат сабаттуулугу – бул билимдердин, көндүмдөрдүн, нускамалардын жана практиканын жыйындысы, зарыл каражаттарды жана куралдарды пайдалануу менен ал маалыматтын натыйжалуу жетиши (**издөө билгичтиги**), талдоо (**иргеп алуу билгичтиги**), сынчыл баа (**сынчыл ойлом**), интерпретация (**аңдоо, салыштыруу**), пайдалануу (**чечим кабыл алуу**), маалымат жана медиа продуктуларды түзүү жана жайылтуу (**түзүү/контентти өндүрүү**)⁵.

Медиа сабаттуу болуунун эң башкы көндүмү сынчыл ойлом эсептелет. Балким, сен бул тууралуу уккан болушуң керек, ошентсе да дагы бир жолу айтып өтөлү.

Тамырынын бирдей экенине карабастан, сынчыл ойлом сын менен «бирөөнү сыноо», «кемчилигин көрсөтүү» менен такыр байланышпайт. Эсинде болсун, сынчыл ойломдун негизи – бардыгына ишенбегендей, шектенгендей кароо, бирок бул бардыгына ишенбөө дегендик эмес, тескерисинче туура суроо коюу, берүү, биринчиден өзүңө. Эгер сен кийинки жумада сабак болбойт деген Ватсаптан кабар алсаң, муну башкаларга жөнөтөрдөн мурда же окууга баруу-барбоо чечимин кабыл алууга чейин суроо бересиң: «Бул кабарды кимден алдым? Бул адамдын менин окуума, окуу процессиме, лицейиме тиешеси барбы? Мага муну жазган адамга ишенсем болобу? Бул маалыматты текшерип көрөйүн», деп маалыматты текшерип көрөсүң, бирок эмне себептен биз ушул өңдүү суроолорду өтө аз беребиз, маселен СПИД жуктура турган банандар/ууланган суу, суу түтүгү, жакын жерде пайда болгон маньяктар? Биз ойлонуп отурбастан баскычты басып, картинкасы менен маалыматтарды телефон, социалдык тармактар аркылуу башкаларга жөнөтө беребиз. Бирок медиасабаттуу адам, так эмес маалымат жөнөтүп жатканын билет – демек сынчыл ойлоно албайт, медиасабаттуу эмес, өзүн манипуляцияга алдырат.

Сынчыл ойломдун эрежелери.

Сынчыл ойлоно ала турган адам, төмөнкүлөрдөн алыс болуш керек:

- стереотиптерден жана жалган көз караштардан, анткени алар биринчи пикирди тумандатып, негизсиз, же шашылыш чечимге алып келет;
- сабырсыздык, ыраатсыздык, маалыматты так байкоого албоо;
- суроо бербөө практикасы, маалыматты жана анын булактарын текшерүү;
- бирөөнүн каталары менен эсептешүүнү, өзүңдүкүн моюнга алууну каалабоо.

Сынчыл ойлонгон адам кандай көндүмдөрдү өнүктүрө алат?

- 1 Угуу жана байкоо;
- 2 Маалыматты сынчыл кабыл алуу (окулган, угулган, көргөн);
- 3 Кесепетине эле эмес, көйгөйдүн биринчи себептерин, маңызына кунт коюу;

⁵Медиа-маалымат сабаттуулугу (<https://iite.unesco.org/ru/mig/>)

- 4 Болжолдоо жана көз караштарды фактыдан аң-сезимдүү айырмалай билүү;
- 5 Аргументтердин тактыгын, дал келишин, алар негизденген маалыматты талдай билүү.
- 6 Сөздү тыкыр тандай билүү, анткени анын мааниси бардык аргументацияны өзгөртөт;
- 7 Компакттуу, жакшы негизделген аргументтерди алып чыгууга үйрөнүү;
- 8 Манипуляция жана пропагандалоо учурларын алып чыгуу;
- 9 Бир эле нерсеге дайыма бирден көп пикир боло турганын аңдоо.

Булактарды баалоо

Интернет дорунда биз абдан көп маалымат агымына туш болуудабыз, кайсынысы туура, кайсынысы жалган экенин айрмалаш абдан оор. Ошондуктан балластан пайдалуу жана объективдүү маалыматты ажыратууга үйрөнүү маанилүү.

Бул сапаттуу басылмабы же эч кимге белгисиз блогбу, көңүл буруу зарыл. Булакты сынчыл талдоо менен адегенде маалыматтын авторун, булагын «сүзгүчтөн» өткөрүү зарыл. Же бул маалымат кадыр-барктуу басылмабы, өзүнүн тармагында компетенттүүбү, кошунанын уулунан угулган нерсе эмеспи? Сиз муну белгисиз адамдын блогунан окудуңузбу, же сапаттуу журналисттикби? Бул текстти кайсы бир компаниянын сайтынан окуган жоксузбу? Эгер ошондой болсо, бул компания кандай кызыкчылыктарды көздөйт?

Практикалык тапшырма 21.1

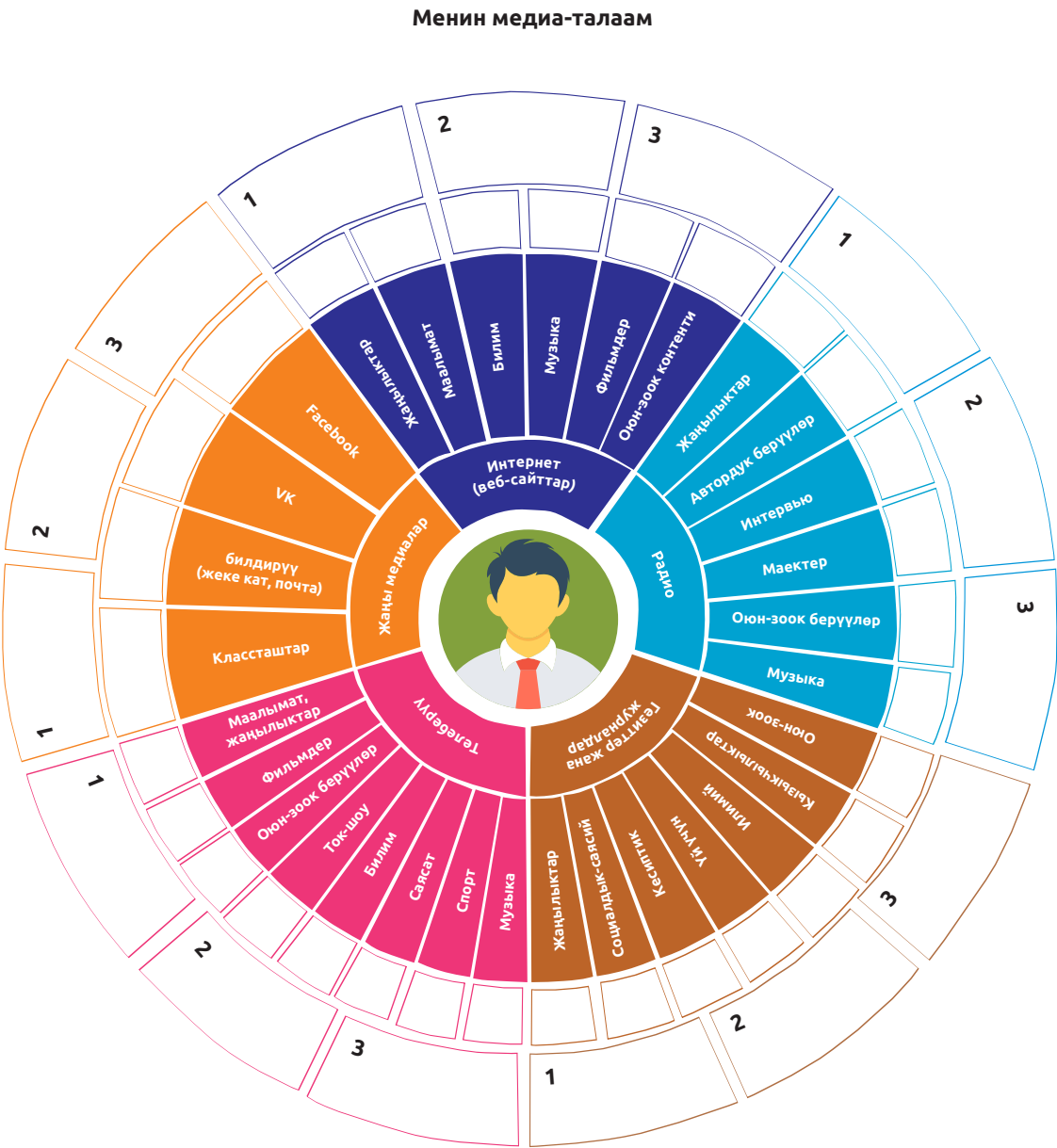
Өзүңдүн кадыресе күнүңдү эсте, анан айт – ар кандай медиага канча убакыт корото-сун, ушуну ойлонуп көрдүң беле? Сен пресса окууга, телевизор көрүүгө, радио угууга, интернетке канча убакыт бөлөсүң?

Борборунда адам тартылган – бул сен. Сенин айланаңда ар кандай медианын түрлөрү жайгашкан, алар контенттин ар кандай типтерине бөлүнөт (мисалы, телекөрсөтүү – жаңылыктар, сериалдар, ток-шоу, көңүл ачуучу берүүлөр ж.б.; радио – жаңылык, музыка, тематикалык берүүлөр).

Кийинки айланада сен медианын типтерине ылайык келүүчү контентке канча убакыт бөлөсүң. Негизинен бул айлана – 24 саатка (сутка) жетет.

Сен кадыресе күнүңдү эсте, медианын канча түрлөрү, кандай контентти тандайсың, ар бир типке канча убакыт бөлөсүң ойлонуп көр. Жакшылап ойлонуп, бир күндө медиага кетчү убакытты жазганга аракеттенип көр.

Контенттин варианттарынан бир нече эркин бош жерлерди көрөсүң – бул жерде көрсөтүлбөгөн кошумча контентти жазуу үчүн атайын калтырылган⁶.

⁶Жарандарды медиасабаттуулукка үйрөтүү. Тренерлер үчүн колдонмо. Украина.

Теманы мыкты өздөштүрүү үчүн медианын ар кандай типтери бар экенин билүү маанилүү: салттуу жана социалдык. Салттуу медиа – массалык маалымат каражаттары.

Социалдык медианын салттуу медиадан айырмасы:

- 1 Салттуу медиадан эң чоң айырмасы колдонуучу контент. Салттуу медиадан айырмаланып, колдонуучулар өздөрү контент жаратышат, ал эми салттуу медиада контент журналисттер, редакция тарабынан түзүлөт, алардын артында ММК ээлери турат.
- 2 Дагы бир айырмачылыгы эки тараптуу байланыш. Социалдык тармактын колдонуучулары бири бирине түздөн түз кабар тарата алат. Бул сүйлөшүүлөр ачык болуп, дагы башка адамдар кошула алат, өз пикирлерин билдирсе болот: постко комментарийлер, В контакте же инстаграмдагы фотографияларга пикирлер жарыяланат. Карым-катыш бир багытта жүргөн салттуу ММКдан айырмасы - аудитория (соцтармактагы ММКлардын расмий баракчасындагы эки тараптуу байланышты кошпогондо).
- 3 Башка адамдар менен он-лайн түрүндө карым-катышта болуу.

21.2

Журналистика жана анын кошуналары: жарнама жана PR, үгүттөө жана пропаганда

Окутуучу сабактын башында анча чоң эмес киришүү жасап, журналистикадагы эң башкы стандарт – калыстык экенин белгилеп өтүүсү зарыл. Журналистиканын эң маанилүү функцияларынын бири – өлкөдөгү, дүйнөдөгү окуялар, тенденциялар тууралуу калыс маалымат берүү. Бирок журналистиканын кошуналары бар, маалымат бергендей болушат, бирок башка максаттары бар. Маалымат берүү – журналистиканын башкы максаты, кошуналарынын максаты башка. Алдыда реклама, PR, агитация жана пропаганда тууралуу сөз болот

Реклама - бул:

- массалык коммуникация каналдары аркылуу продуктунун жана кызмат көрсөтүүлөрдүн «алдыга жылдыруучу» жакшы жактарын акы төлөп кабарлоо;
- аудиторияны так бир аракетке чакыруу максатында бир объект тууралуу позитивдүү баяндама - объектти сатып алуу: товарлар же кызмат көрсөтүүлөр;
- объектке көңүл буруу максатында ар кандай каражаттарды колдонуу аркылуу, ар кандай формада, ар кандай ыкмада маалымат жасоо, дагы кызыгууну күчөтүү, рынокто аны сүрөмөлөө.
- Жарнама социалдык жана коммерциялык болот.

PR – Public Relations (англ. “коомдук байланыштар”) - эффективдүү коммуникациялык чөйрө калыптандыруу максатына кызмат кылган маалымат (ошонун ичинде байланыштар) фирмалар/уюмдар же өзүнчө персона, уюмдун ичиндеги жана тышындагы, персонаны курчагандар, тышкы байланыш менен байланыш – шайлоочулар, кардарлар, атаандаштар жана өнөктөштөр. Факт - субъективдүү реалдуулук жана анын пайда болушу журналисттин пикирине байланыштуу болгон журналистикадан айырмаланып, PR факт - потенциалдуу кардардын жүрүм-турум реакцияларына түрткү берүү үчүн багытталган жагымдуу маалыматтар. PRдын жарнамадан айырмасы оң имидж жана репутация жаратуу менен жарнама сыяктуу тикелей аракетте болбойт.

Пропаганда (лат. propaganda сөзмө сөз - «жайылтылуучу (ишеним)», лат. prorsus - «таратам») - коомдук пикир жаратуу үчүн фактыларды, аргументтерди, анын ичинде калп, атайылап бурмаланган, чаташууга алып келүүчү угулган сөздөрдү жана башка маалыматтарды таратуу.

Жайылтуунун максаты көп учурда тынчтык, агартуучулук идеялар (мисалы, “сергек жашоо образын жайылтуу”) болот, бирок көп учурда зомбулук аракеттер үчүн пайдаланылат. Жайылтуу деспоттук жана тоталитардык түзүлүштүн (СССР, Түндүк Корея, 3-рейхтин учурундагы Германия) башкаруу ыкмасы болуп саналган учурлар да бар.

Агитация (лат. agitatio -кыймылга келтирүү) – адамдардын аң сезимине таасир этүү жана кандайдыр бир ишмердикти ойготуу үчүн оозеки, басылып чыккан жана көрсөтмөлүү саясий ишмердик. Үгүттөө учурунда маалыматтын мүмкүн болгон бардык каналдары пайдаланылат. Үгүттөө – бул дайыма аракетке, бир нерсе жасоого кызуу чакырык. **Үгүттөөнүн ачык үлгүсү** – тиги же бул партиянын талапкерине же партияга добуш берүү, шайлоого барууга чакырган шайлоо алдындагы үгүт.

Практикалык тапшырма 21.2

Сүрөттү карап жарнама, агитация, пропаганда жана PR продукту экендигин аныктагыла.

Теманын үстүндө иштегендеринди жыйынтыкта. Таблицага эмнени билгениңди, түшүнгөнүңдү жаз, эмнелер ишенимдүү болбой калды, теорияны үйрөнүүдө жана көнүгүүлөрдү аткарууда кандай суроолор пайда болду.

Мен билдим/ эсиме сактап калдым	
Мен ишене албай турам/ түшүнө алган жокмун	
Менде мындай суроолор пайда болду	

Мугалимге өзүңдүн суроолоруңду берсең болот. Жоопту сөзсүз алууга аракеттен. **Бул маанилүү!**

22-сабак. Медиа жана маалымат сабаттуулугу: медиа контентти жана Fact-checking (Фактчекинг) сынчыл көз караштан талдоо

Куттуктайбыз, сен марага келип калдың! Бул курстун аяккы темасы жана ал сенин медиадагы маалыматтарды талдоону үйрөнүшүңө, ошондой эле фактчекинг деген эмне экендиги тууралуу билип алышыңа, жана «жек көрүү жана кастык тили» деген эмне экендигин айырмалай алышыңа арналган. Келечекте сен ким болуп иштебе, сен дайыма кайра текшеришиң керек болгон жана анын ишенимдүүлүгүнөн күмөн санабаган жаңы маалыматтарга кабылып турасың – бул үчүн фактчекинг керек болот.

22.1

Жек көрүү тили – бул бир өзүнчө топту кемсинтип, сапаттарына карата аларга каршы жек көрүүнү билдирүүчү сөздөр: улуттук теги, жыныс, сексуалдык ориентациясы ж.б. Жек көрүү тили зомбулукка, зыян келтирүүгө түрткү бериши мүмкүн, анткени коомчулуктун ишенимдерин кордоп, сезимине доо кетирет.

https://www.youtube.com/watch?v=o_G1ml3Mb0A бул шилтеме боюнча сен кастык тили жана анын кесепеттери тууралуу БУУнун жаңылык кызматынын интервьюсун көрө аласың.

Эсинде болсун, башка адамга карата зомбулукка чакыруу же коркутуу үчүн укуктук жоопкерчилик каралып, 7 жылга чейин эркинен ажыратууга болот. Эң көп колдонулуучу берене – КР ЖК 299-берене (313) «Жек көрүүнү же душмандыкты козутуу, адам ар-намысын кемсинтүү менен барабар». Буга ылайык белгилүү бир адамдардын улутуна, жынысына, расасына, диний ишенимине карата жек көрүү орун алган посттор үчүн сурак берип калууга болот.

Диффамация деген түшүнүк орун алган. Диффамация - эл аралык укукта репутацияны жаманаттылаган маалыматтарды таратуу дегенди билдирет. Диффамация укук бузуунун кенен спектрин камтыйт – юридикалык жактардын иш репутациясын каралоодон тартып, так бир адамдын беделинин кордолушуна чейин.

Практикалык тапшырма 22.1

Текстти окуп чык. Бул жерде кастык/жек көрүү тили алганбы, аныкта? Кемсинтүү же кордоо үчүн кандай сөздөр колдонулган?

1-окуя

«Алардын айрымдары (качкындар – автордун эскертүүсү) агрессивдүү болушат жана кээде өтө аша чапкандыкка чейин жеткен, өздөрүнүн диний жана идеологиялык көз караштарын таңуулап келишет. Мындайча айтканда качкындар милдеттүү түрдө жана шарттарсыз христиандардан, жана аларды кабыл алгысы келбеген өлкөлөрдөгү динге ишенбеген адамдардан исламды кабыл алууну талап кылышкан учурлар көп байкалууда» - деп Болгариянын Элдик Парламентинин депутаты Евгений Стоев өзүнүн чыгып сүйлөгөн сөзүндө айтып чыккан.

2-окуя

«Дамасктын көчөлөрүндө жалпылап хор менен «Аллах улук» деп ырдашат. Жалпылап хор менен пайгамбарды каны менен коргой тургандыктарына ант беришет. Жалпылап хор менен ыйык согушту каалагандарын жар салышат. Жана бул бир жана эки камикадзе эмес, бул сиздер «токтоо исламисттер» деп атаган жүздөгөн жана жүздөгөн манифестанттар. Бул кандайдыр бир чакан азчылык эмес, «Аль-Каиданын террористтери менен адаштырууга болбой турган» баш кесерлеринин башкарылбас сектасы да эмес, себеби мусулмандар – ак ниет жана тынч эл». Дал ошолор, акыр аягы, биздин жээктерге сүзүп келип жана акырындап, кылдат ойлонулган, кылдат даярдалган жана кылдат жүргүзүлгөн стратегияны кармануу менен, бизге басып киришүүдө. Алар бизди сүрүп чыгышууда. А силер болсо бир да каршы сөз айта албай келесиздер».⁷

⁷<https://mediastancia.com/specproject/>⁴⁷¹⁸

22.2

Фактчекинг деген эмне?

Фактчекинг – бул илимий-популярдуу жана публицистикалык стилде чагылдырылган маалыматтардын аныктуулугун текшерүү. Текстти басып чыгарууга чейин да, ошондой эле жайылтылгандан кийин да жүзөгө ашырылышы мүмкүн.

Инсандын фактчеги үчүн пайдалуу аспаптар.

Инсандын Инстаграм-аккаунттун тыкыр талдоо үчүн төмөнкү аспаптарды колдонууга мүмкүн:

- Инстаграмды компьютерде карап чыгуу үчүн - Desktop for Instagram, Chrome браузери үчүн кеңейтүү.
- Видеолорду көчүрүп жүктөп алуу үчүн - Downloader for Instagram, Chrome үчүн кеңейтүү. Толук кеңдикте көчүрүп жүктөйт, анын ичинде Инстаграм-сториз да.
- Инстаграмдын колдонуучуларынын ортосундагы байланыштарды табуу жана тигил же бул колдонуучу эмнени жакты баскычын баскандыгын карап чыгуу - Chrome үчүн башка Helper Tools for Instagram деген аталыштагы кеңдиги.
- Кооз жерлерди табуу - Yandex издегичи, Google street view сервиси.

Фото/видеоодо эмне чагылдырылганын Agisoft Metashap билүүгө жардам берет. Бул программа фотодогу буюмдардын толук формасын, ченемин жана башка мүнөздөмөлөрүн аныктайт. Мисалы, эгер видеоодо үйдүн бөлүгү көрсөтүлгөн болсо, сен видеону кадрларга бөлүштүрө аласың, жана программа, ошол үй толугу менен кантип көрүнө тургандыгын жана анын болжолдуу көлөмүн көрсөтөт.

Бул аспаптардын жардамы менен, ачык маалыматтардын негизинде иликтөө өткөргөн, Bellingcat он-лайн-басылмасы Голландияда изделүүдөгү кылмышкерлердин биринин жүргөн жерин анын Инстаграм-аккаунту аркылуу аныктай алган.

Практикалык тапшырма 22.2

Макалаларды окуп чык жана аларды таблицкага ылайык талдап чык.

1-берене

2020-жылга карата Япония СВЧ-мештеринен толугу менен баш тартат

Япониянын Өкмөтү өлкөдөгү СВЧ-мештеринин баарын учурдагы жылдын аягына дейре утилизациялоо боюнча токтом чыгарды. Талапты аткарбаган бардык жарандар жана мекемелер кылмыштын оордугуна жараша 5 жылдан 15 жылга чейинки камак мөөнөтү берилет.

Күн чыгыш өлкөсүндө микротолкундуу мештерге тыюу салуунун себеби Хиросима университетинин окумуштууларынын изилдөөлөрү болду, алар СВЧ-мештерин колдонгон 20 жыл аралыгында радиоактивдүү толкундар, 1945-жылдын август айындагы америкалык авиациянын ядролук бомбардировкасына караганда жарандардын саламаттыгына көбүрөөк зыян келтирилгендигин аныкташкан.

Адистердин тыянактарына

ылайык, микротолкундуу мештерде ысытылган тамак-аш, ааламдык ритмдер менен дисгармониялашуучу, жагымсыз вибрацияларга ээ. Мындан тышкары, окумуштуулар эксперимент өткөрүшкөн: алар СВЧ-мешине 5 тараканды жайгаштырышкан жана нурланууну «гриль» режиминде 3 000 Ватт кубаттуулукка 3 саатка күйгүзүп калтырышкан. Натыйжада бардык курт-кумурскалар жок болушту.

Япониядагы СВЧ-мештеринин бардык ири өндүрүүчүлөрү продукцияларды чыгарып келген өздөрүнүн цехтерин жабышты. 2021-жылга карата микротолкундуу мештерди өндүрүүнү токтотуу тууралуу Түштүк Кореяда билдиришти, Кытай техниканын бул түрүнөн 2023-жылга карата баш тартууну пландаштырууда.

Бишкектеги маршруткалардын иш таштоосу: алдын-ала камсыздандыруу же күйүүчү майдын кымбатташыбы?

Маршрутканын айдоочулары солярканын баасын төмөндөтүүнү талап кылууда. Бул тууралуу K-News айдоочулардын биринин оюн берет. Анын сөзү боюнча солярканын бир литри 37 сом болчу. Азыр басы 42 сомго жетти.

«Бир күндө 1 миң 200 сомго май куйабыз. Бул бизге пайда алып келбей калды. Биз тарифтерди жогорулатууну талап кылабыз. Бизге мурунку баалар керек», – деп айтты. Анын сөзү боюнча айдоочуларды ар бир отургуч орунду камсыздандырууга мажбурлашкан.

«Бизге ар бир орунду айына 15 сомго камсыздандыргыла деп атышат. Айдоочуларга бул пайдасыз», – деп айтып, иш таштоо качан бүтө турганын билбей турганын кошумчалады.

		1 берене	2 берене
1	Материал эмне жөнүндө? (маалыматтык негизи эмнеде)? “Эмне болду?”, “кайда болду?”, “качан болду?”, “эмне себептен болду (кырдаалдын келип чыгуу себептери)?” деген суроолорго жооптор барбы.		
2	Факты пикирден ажыратылдыбы? Факты катары берилген пикирлер барбы? Эгер болсо, мисал келтиргиле.		
3	Материалдагы аракеттеги адам ким? Материалды даярдоодо кимдин маеги пайдаланылды? Материал чагылдырган окуянын түздөн түз катышуучусубу?		
4	Окуянын бардык катышуучулары өздөрүнүн позицияларын жана пикирлерин айта алыштыбы?		

<http://factcheck.kg/ru/post/50> бул шилтемеге кирип, медиаэксперт Гульнура Торалиева-нын фактчекинг тууралуу интервьюсун окуп чыккыла.

5	Окуя толук чагылдырылышы үчүн дагы кимдин маеги материалда берилиши керек? Окуяны толук чагылдырыш үчүн дагы кандай пикирлерди жарыялаш керек?		
6	Журналисттин бул материалда жеке көрүү тили же эмоционалдык күчөтүлгөн лексика орун алганбы? Эгер орун алса мисал келтиргиле, тактагыла, кайсы лексика: негативдүү же комплиментардуу.		
7	Корутунду: маалымат толук чагылдырылганбы? Материал объективдүүбү? Материал тең салмакташтырылганбы (бардык тараптар айта алдыбы)?		

Теманын үстүндө иштегендеринди жыйынтыкта. Таблицага эмнени билгениңди, түшүнгөнүңдү жаз, эмнелер ишенимдүү болбой калды, теорияны үйрөнүүдө жана көнүгүүлөрдү аткарууда кандай суроолор пайда болду.

Мен билдим/эсиме сактап калдым	
Мен ишене албай турам\түшүнө алган жокмун	
Менде мындай суроолор пайда болду	

Мугалимге өзүңдүн суроолоруңду берсең болот. Жоопту сөзсүз алууга аракеттен. **Бул маанилүү!**

Практикалык тапшырма 1.2

1-окуя

Көчөдөн жаңы төрөлгөн наристе табылды, анын жанында баштыктын ичинде керектүү буюмдар, тамак-аш жана анын аты жазылган кат табылган. Баланын ата-энелеринин экөө тең белгисиз.

Наристеге КР жарандыгы берилеби?

Ооба, ага Кыргыз Республикасынын жарандыгын беришет. Мыйзамдарда Кыргыз Республикасынын территориясындагы, ата-энеси экөө тең белгисиз болгон ар бир бала ошол мамлекеттин жараны болуп эсептелинет.

2-окуя

Кыргызстандын тоолуу айылдарынын биринде жашаган үй-бүлөдөгү аялдын документтери жок, күйөөсү жоготуп жиберген. Никесин расмий каттатышкан эмес, кийинчерээк балалуу болушту.

Бала КРнын жараны деп саналабы?

Ооба, Кыргыз Республикасынын жараны болуп эсептелинет. Кыргыз Республикасынын «Кыргыз Республикасынын жарандыгы жөнүндө» Мыйзамынын 12-беренесинин 4-пунктуна ылайык, Кыргыз Республикасынын территориясында төрөлгөн, ата-энеси жарандыгы жок болгон, Кыргыз Республикасында туруктуу жашаган адамдар болуп саналган бала Кыргыз Республикасынын жараны болуп саналат.

3-окуя

КР жараны Жалил Россиянын жараны Ольгага үйлөнгөн. 3 жыл чогуу жашап, балалуу болушкан. Ал учурда алар Түркияда жашашкан.

Кызы кайсы өлкөнүн жарандыгын алат?

КРнын жарандыгын алат, Кыргыз Республикасынын «Кыргыз Республикасынын жарандыгы жөнүндө» Мыйзамынын 12-беренесинин 2-пунктуна ылайык, ата-энелердин жарандыктары ар башка болгон учурда, эгер ата-энелердин бирөө Кыргыз Республикасынын жарандыгына ээ болсо, баланын жарандыгы төрөлгөн жерине карабастан, ата-эненин жазуу түрүндөгү макулдугу менен аныкталат.

Практикалык тапшырма 2.1

Кейстер	Жоопторунду түшүндүр
Билим берүү министрлиги буйрук чыгарды, ага ылайык балдар катталган жери боюнча гана окуй алышат. Мектепке катталуу тууралуу күбөлүксүз аларды мектепке алууга болбойт.	Адам укуктарын бузуу болуп саналат. Буйрук ар бир балага билим алуу укугун кепилдеген, БУУнун Балдардын укуктары тууралуу Конвенциясына карама-каршы келет.
Коммерциялык фирмада иштеген кыз эне болууну чечти. Анын кош бойлуу экендиги билингенден кийин жетекчиси чакырып, иштен өз каалоосу менен кетүү тууралуу арызын жазууга мажбурлады	Бузуулар жок.
Фанаттардын тобу мигранттар иштеген соода комплексин талап кетишти. Тартип бузуулар полициянын күчү менен токтотулду.	Адамдардын топторунун ортосундагы чыр-чатак кылмыш кодексинин таасиринде болот. Тапшырманын шарттарынан мамлекеттин жоопкерчилиги байкалган эмес.
Полиция кызматкери өтүп бараткан адамды токтотуп, себебин айтпай документтерин көрсөтүүнү талап кылды. Өтүп бараткан адам баш тартты. Полиция кызматкери адамды мажбурлап, полиция бөлүмүнө алып келип, «инсандыгын тастыктоо үчүн» жарым күн кармады.	Эч ким негизсиз эркинен ажыратыла албайт. Адам негизсиз кармоого кабылбайт – эркиндик адамдын базалык укуктарынын бири. Жаран полиция кызматкеринин тек гана мыйзамдуу талаптарын аткарууга милдеттүү. Күчтү колдонуу, балким, адамдын кордоочу жана ырайымсыз мамилелерге кабылбоо укуктарын бузуу болуп саналат.
Камалган адам түрмө камерасында өзүн-өзү өлтүрдү.	Түрмөдө адам мамлекеттин толук көзөмөлүндө, катуу көз карандылыкта болот. Трагедиялык жыйынтыкка жол бербеш үчүн бардык аракеттер жумшалгандыгын мамлекет далилдеши керек. Болбосо, мамлекет адамдын жашоо укугун бузат.
Күйөөсү аялына дайыма кол көтөрүп жүргөн. Аял эч кимге айтпай, үй-бүлөдөгү көйгөйдү жашырып келген. Кезектеги дагы бир чыр-чатактын айынан токмок жеп, каза болгон.	Күйөөсү кылмыш жасады, жана кылмыш кодексине ылайык жаза алышы керек. Эгер аялы полицияга кайрылган болсо, жана мамлекеттик кырдаал жөнүндө кабардар болсо да, бирок зомбулуктун уланышына жол бербеш үчүн аракеттерди көрбөсө, анда мамлекеттин жоопкерчилиги жөнүндө, демек адам укуктарынын бузулушу жөнүндө айтууга болот.

Практикалык тапшырма 3.2

Практикалык тапшырма 4.1

1-мисал

Мисал келтирели: Мерзландия жана Тепландия өлкөлөрү бар. Бул өлкөнүн тургундары бири-бирин эч качан көрүшкөн эмес жана бири-бири тууралуу жакшы түшүнүктөрү жок. Бир сапар Мерзландиянын жашоочулары телевизордон Тепландиянын президентин көрүп калышат, ал толук, бою 2 метрден бийик экен. Ошондон кийин бардык мерзландиялыктарда Тепландияда бойлору 2 метр, толук адамдар жашашат деген түшүнүк пайда болот.

Стереотип

2-мисал

Тепландиянын жаш тургундары курактары 60тан ашкан депутаттардын куру убадаларынан тажап бүтүштү. Бирок алардын арасында убадаларын аткаргандар да бар экендигине карабастан, жаштар 60тан ашкан депутаттардын бардыгы убадасын аткарбайт деген ой пайда болду. Жыйынтыгында жаңы шайлоодо жаштар абийирдүү депутаттар үчүн да добуш бербей коюшту.

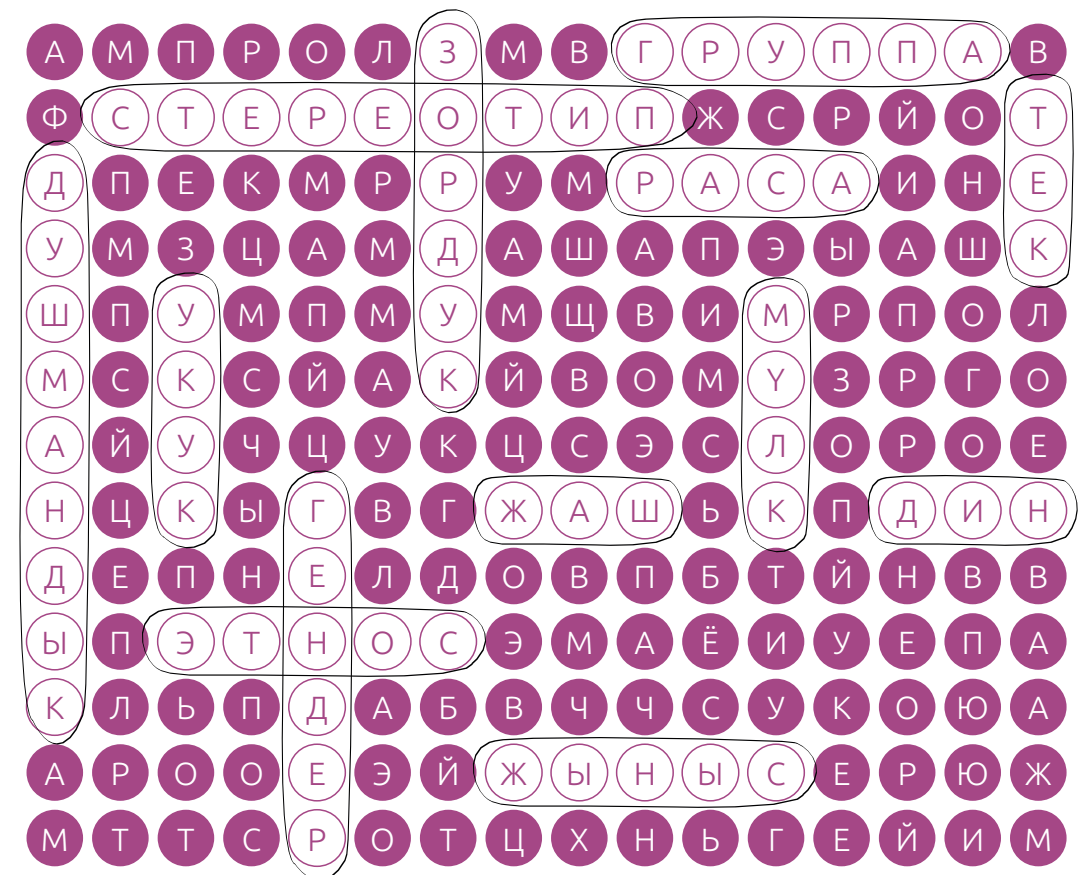
Жаңылыш көз караш

3-мисал

Мерзландияда өлкөнүн көптөгөн тургундары «мөңгүлөргө» ишенишчү, бирок алардын арасында «күнгө» сыйынышкандары да бар. Жыл сайын мамлекеттик органдар конкурс боюнча кызматкерлерди тандашчу, бирок 2012-жылы бийликке «мөңгүлөргө» табынышкандар келип калат, алар өлкөнүн конституциясындагы ишенимдерине карабастан, мамлекеттик органдарга бирдей алыныш керектигине карабастан, «күнгө» табынышкандардын арасынан кызматкерлерди албай коюшат.

Дискриминация

Практикалык тапшырма 4.2

Практикалык тапшырма 5.1

Аракетке жөндөмдүүлүк		
Келип чыгат	Чектелет	Токтотулат
Толук: 56-берене. Жарандын аракетке жөндөмдүүлүгү 1. Жарандын өзүнүн аракеттери менен жарандык укуктарды алууга, өзү үчүн жарандык милдеттемелерди түзүүгө жана аларды аткарууга (жарандык аракетке жөндөмдүүлүк) жөндөмдүүлүгү бойго жеткен күндөн тартып толук көлөмдө келип чыгат, башкача айтканда он сегиз жашка жеткенден тартып	65-берене. Жарандардын аракетке жөндөмдүүлүгүн чектөө 1. Кумар оюндарына патологиялык тартылуунун, спирт ичимдиктерин же баңги заттарды кыянаттык менен пайдалануунун натыйжасында өз үй-бүлөсүн оор материалдык абалга алып келген жарандын сот тарабынан аракетке жөндөмдүүлүгү чектелиши мүмкүн, буга байланыштуу ага камкорчу бекитилет. Ал кичинекей тиричиликтик келишимдерди өз алдынча түзүүгө укуктуу. Башка келишимдерди түзүү, ошондой эле эмгек маяна, пенсия жана башка кирешелерди алуу жана аларды башкаруу камкорчунун уруксаты менен гана жүрөт. А бирок мындай жаран ал түзгөн келишимдер боюнча жана алар келтирген зыян боюнча өз алдынча мүлктүк жоопкерчиликте болот. 2. Жарандын аракетке жөндөмдүүлүгү чектелген негиздемелерден улам жокко чыкты, сот анын аракетке жөндөмдүүлүгүн чектөөнү жокко чыгарат. Соттун чечиминин негизинде жаранга бекитилген камкорчулук жокко чыгарылат.	Статья 64. Жаранды аракетке жөндөмсүз катары таануу. 1. Психикалык бузулуулардын натыйжасында өзүнүн аракеттеринин маанисин түшүнө албаган же аларды башкара албаган жаран сот тарабынан аракетке жөндөмсүз катары таанылышы мүмкүн, буга байланыштуу ага камкорчу бекитилет. 2. Аракетке жөндөмсүз катары таанылган жарандын атынан келишимдерди анын камкорчусу жүргүзөт. 3. Эгер жаран аракетке жөндөмсүз деп таанылган негиздемелер жокко чыгарылгандыктан, сот аракетке жөндөмсүз деп тааныйт. Соттун чечиминин негизинде ага бекитилген асырап алуучулук жокко чыгарылат. 4. Эгер жаранды аракетке жөндөмсүз катары таануу тууралуу арызды канааттандыруудан сот баш тартса жана талап абийирсиз берилген деп бекитилсе, мындай аракеттер менен моралдык зыян келтирилгендиги аныкталса, арыз жазуучудан аны ордуна тургузууга талап коюуга укуктуу.
Толук эмес: 61-берене. 14 жаштан 18 жашка чейинки курактагы бойго жете элек балдардын аракетке жөндөмдүүлүгү 1. Бойго жете элек 14 жаштан 18 жашка чейинки курактагы балдар, КРнын Жарандык кодексинин 61-беренесинин 2-пунктунда аталган учурлардан башкасында, өзүнүн мыйзамдуу өкүлдөрүнүн – ата-энесинин, асырап алуучулардын же камкорчулардын жазуу түрүндөгү макулдугу менен келишимдерди жүргүзүшөт. Бойго жете элек бала тарабынан жүргүзүлгөн келишим, анын ата-энеси, асырап алуучулары же камкорчулары аны жазуу түрүндө колдогон учурда да аракеттүү келет. 2. Бойго жете элек 14 жаштан 18 жашка чейинки курактагы балдар өз алдынча, ата-эненин, асырап алуучулардын же камкорчулардын макулдугу жок төмөнкүлөргө укуктуу: • тапкан каражатын, стипендиясын жана башка кирешелерин коротууга; • илимдин, адабияттын же искусствонун чыгармасынын же мыйзам тарабынан корголуучу өзүнүн интеллектуалдык ишмердигинин жыйынтыгынын автору укугун жүзөгө ашырууга;		

- мыйзамдарга ылайык кредиттик мекемелерге салымдарды кийирүүгө жана аларды башкарып коротууга;
- чакан тиричиликтик келишимдерди жана КРнын Жарандык кодексинин 63-беренесинин 2-пунктунда каралган башка келишимдерди түзүүгө.

3. Бойго жете элек 14 жаштан 18 жашка чейинки курактагы балдар ушул берененин 1- жана 2-пунктарына ылайык жүргүзүлгөн келишимдер боюнча мүлктүк жоопкерчиликте болушат. Алардын аракеттеринен келтирилген зыян үчүн мындай бойго жете элек балдар КРнын Жарандык кодексине ылайык жоопкерчиликте болушат.

4. Жетиштүү негиздер болгон учурда сот ата-эненин, асырап алуучулардын же камкорчулардын, же болбосо балдарды коргоо боюнча ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдын аймактык бөлүмүнүн суранычы боюнча бойго жете элек 14 жаштан 18 жашка чейинки курактагы баланын өз тапкан маянасын, стипендиясын же башка кирешелерин башкаруу укугун чектейт же аны бул укугунан ажыратат, мындай бойго жете элек бала толугу менен аракетке жөндөмсүз болуп калган учурлардан тышкары (КРнын Жарандык кодексинин 56-беренесинин 2-пункту жана 62-берене)

Практикалык тапшырма 5.4

Сиздин доону сотто кабыл алышы үчүн доонун формасы жана мазмуну жарандык-процессуалдык кодексдин талаптарына туура келиши кажет:

- 1.** Доо арыз сотко жазуу формасында машина менен терилген текст менен берилет.

2. Арызда төмөнкүлөр көрсөтүлүүгө тийиш:

 - Арыз берилип жаткан соттун аталышы;
 - Доочунун аты-жөнү, анын жашаган жери же, эгер доочу юридикалык тарап болсо, анын жайгашкан жери, ошондой эле арыз өкүл тарабынан берилсе, өкүлүнүн аты-жөнү жана анын дареге;
 - Жоопкер тараптын аты-жөнү, анын жашаган жери же, эгер жоопкер тарап юридикалык тарап болсо, анын жайгашкан жери;
 - Доочунун талаптары;
 - Доочу өзүнүн талаптарын негиздемелеген жагдайлар, жана ошол жагдайларды тастыктоочу далилдер;
 - Доонун баасы, эгер доо баалоого жатса;
 - Арызга тиркелүүчү документтердин тизмеси.

Арызда талаштын чечилиши үчүн мааниси бар башка да маалыматтар көрсөтүлүшү мүмкүн, ошондой эле доочунун суранычы баяндалышы мүмкүн.

- Доо арызына төмөнкүлөр тиркелет:

1

доо арызынын, ошондой эле жоопкерлердин саны боюнча жана үчүнчү тараптардын документтеринин көчүрмөлөрү;

2

мамлекеттик пошлинанын төлөнгөндүгүн тастыктоочу документтер;

3

ишеним кат же доо арызына кол коюуга жана доону берүүгө ыйгарым укуктуу өкүлдү тастыктоочу башка документ;

4

доочу өзүнүн талаптарын негиздемелеген жагдайларды тастыктоочу документтер;

5

эгер алар арызда жазылбаган болсо, жазуу түрүндөгү сурануулар;

6

доочунун паспортунун же анын инсандыгын тастыктоочу башка документтин көчүрмөсү;

7

доо арызынын талаштагы суммасын эсептөө.

Практикалык тапшырма 6.1

Кырдаал	Мамлекеттик жана муниципалдык кызмат көрсөтүү?	Бул кызмат көрсөтүүлөрдү электрондук түрдө алууга болобу?
Никени каттатуу үчүн арыз берүү	Мамлекеттик	Болот
Жашаган жери боюнча даректи каттатуу	Муниципалдык	Болот
Жалпы жарандык паспортту даярдоо үчүн арыз берүүдөгү анкета толтуруу	Мамлекеттик	Болот
Үй-бүлөнүн курамы тууралуу маалым кат берүү	Муниципалдык	Болбойт
ЖЭБ үчүн айыппулдарды текшерүү (жол эрежелерин бузуу)	Мамлекеттик	Болот
Үй-бүлөлүк абалын текшерүү (Үй-бүлөлүү)	Мамлекеттик	Болот
Дипломдун түп нуска экендигин текшерүү	Мамлекеттик	Болот
Майда мүйүздүү мал тууралуу маалым кат берүү	Муниципалдык	Болбойт
Жашаган жери боюнча чет элдик жаранды каттоо	Мамлекеттик	Болот
Жумушка орноштуруу мүмкүнчүлүгү тууралуу маалымат берүү	Мамлекеттик	Болот

Практикалык тапшырма 6.2

Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары төмөнкү кызматтарды көрсөтөт:

1. Проспекттердин, аллеялардын, аянттардын, шаардык жана айылдык сейил бактардын, бульварлардын, калк жашаган пункттардын көчөлөрүнүн жана кууш көчөлөрүнүн аталыштары жана аталыштарын кайра алмаштыруу тууралуу чечимдерди берүү;
2. Жашаган жеринен маалымкаттарды берүү;
3. Үй-бүлөнүн курамы тууралуу маалымкат берүү;
4. Ири мүйүздүү жандыктардын болушу тууралуу маалымкат берүү;

5. Майда мүйүздүү жандыктардын болушу тууралуу маалымкат берүү;
6. Турак жай шарттарын жакшыртууга муктаж жарандарды каттоо тууралуу, же болбосо каттоодон баш тартуу тууралуу чечимди берүү;
7. Жеке турак жай куруу үчүн жер участогун берүү тууралуу, же болбосо берүүдөн баш тартуу тууралуу чечимдерди берүү;
8. Жеке менчикке, кыска мөөнөткө же узак мөөнөткө колдонууга муниципалдык менчикте турган жер участокторун физикалык жана/же юридикалык тараптарга берүү, берүүдөн баш тартуу тууралуу чечимдерди берүү;
9. Тиешелүү административдик-территориалдык бирдиктин территориясынан каза болгон жашоочуну (жергиликтүү коомчулуктун мүчөсүн) жерге берүү үчүн мүрзөдөн орун бөлүү тууралуу маалымкатты берүү;
10. Муниципалдык менчикте болгон адам жашабаган бөлмөлөрдү жана кыймылсыз мүлк объекттерин убактылуу пайдаланууга (ижара) физикалык жана юридикалык тараптарга берүү, же болбосо берүүдөн баш тартуу тууралуу чечимдерди берүү.

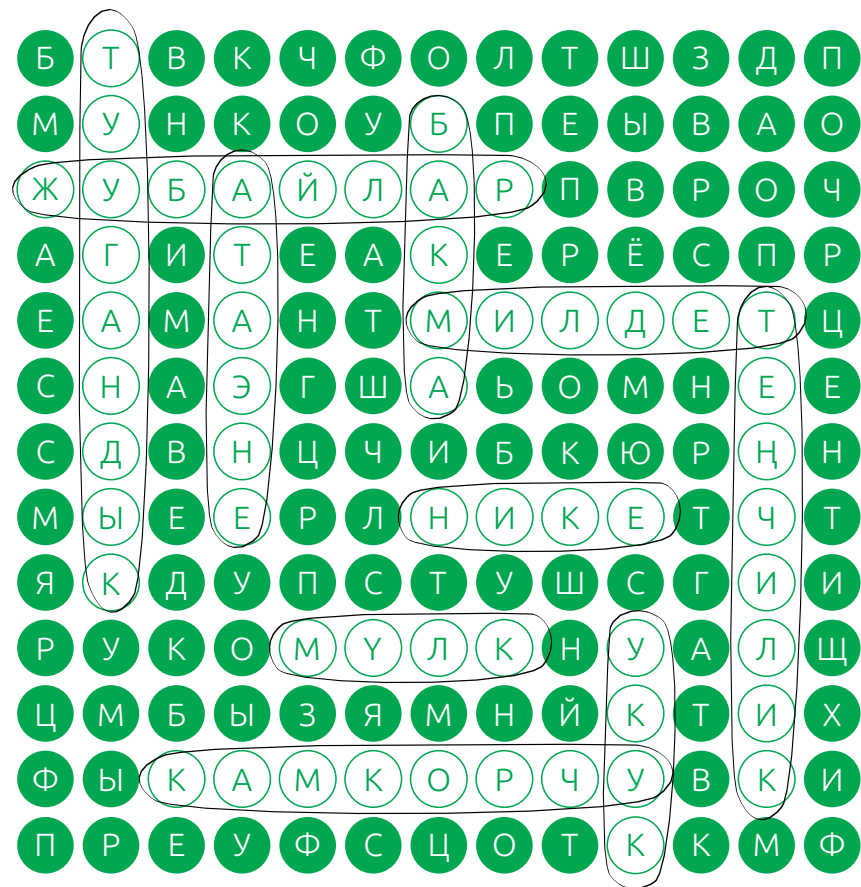
Практикалык тапшырма 7.3

Канаттын үй-бүлөсү жашаган жерде (ал 12 жашта) программалоого үйрөнүүгө мүмкүнчүлүк жок, ал болсо программист болууну каалайт. Ошондуктан Канат шаарда байкесинин үйүндө жашайт, шаардык мектепте окуйт жана программалоо курсуна барат.	Канаттын ата-энеси бар. Ал жөн эле туугандарыныкында жашайт.
Марат жакында 17 чыгат, ал үч жылдан бери өзүнүн атасынын үй-бүлөсүндө жашайт, себеби ал асырап алуу органдарынан бардык документтерди тариздеген жана ата-энесинин көзү өткөндөн кийин ал бойго жеткенге чейин ал үчүн жооп берет.	Асырап алган үй-бүлө. Атамдын эжеси документтердин баарын тариздеген, ал Мараттын камкорчусу.
Зарина эми үй-бүлөдө жашайт, эми анын фамилиясы жаңы жана анын ата-энеси бар. Ал кичинекей наристе, ал болгону 2 жашта, буга чейин ал балдар үйүндө жашаган.	Асырап алган үй-бүлө. Заринаны багып алышкан.
Салима (8 жаш) жана Темир (13 жаш) чоң апасы жана чоң атасы менен жашашат, ата-энелери болсо акча табуу үчүн кетишкен жана бир жылдан бери келише элек.	Чоң атага жана чоң энеге асырап алуу таризделген эмес, бул асырап алган үй-бүлө эмес.

1. Бала мектепке бара турган маал келгенде, ата-энелер төмөнкүлөрдү аткарууга милдеттүү ...**в**
2. Эгер ата-эне бирге жашашпаса, баары бир алардын ар бири ...**б**
3. Эмгекке жарамдуу курактагы балдар төмөнкүлөргө милдеттүү ...**д**
4. Ар бир бала ...**г**... укуктуу
5. Ата-эне ...**а**... Укугу жок

- а.** балдардын физикалык жана психикалык саламаттыгына зыян келтирүү;
б. балдарды тарбиялоого кам көрүүгө милдеттүү;
в. тиешелүү документтерди жана мектепке керектүү буюмдарды даярдоо;
г. ата-энелер жана башка туугандар менен сүйлөшүү;
д. эмгекке жарамсыз ата-энеге кам көрүү.

7 тема боюнча жыйынтыктоочу практикалык тапшырма

Практикалык тапшырма 8.2

Ала качуу			
Кылмыштын белгилери	Адам укугунун бузулушу	Кесепети	Оң жактары (өз алдынча толтур)
4	2	1	
8	3	5	
9	6	7	

Таблицаны тотуруу үчүн түшүнүктөр:

1. Башка адамдар менен физикалык контактан коркуу;
2. Адам уурдоо;
3. Никеге мажбурланып туруу;
4. Кыздын кадыр-баркына, эркиндигине жана ар-намысына кол салуу;
5. Тааныш адамдардан коркуу;
6. Зордук-зомбулук (денелик жана психологиялык);
7. Жардамга келбегендер үчүн туугандарына таарыныч;
8. Аялга карата зордук-зомбулук денелик жана психологиялык зомбулук менен коштолот;
9. Жаза Кыргыз Республикасынын Жазык Кодексинде каралган.

8-сабакка жыйынтыктоочу практикалык тапшырма

1. Айгүл менен Талгат бири бирин сүйүшөт. Экөө тең 18 жаштан ашышкан. Алар батирди ижарага алышып жашашат, бюджетти бир, чарбаны чыгуу жүргүзүшөт. Бирок мамилелерин каттатышкан эмес. Айгүл менен Талгат бири бирине ким?

- а. кошуналар;
- б. жубайлар;
- в. ойноштор.

2. Аскар Элизага үйлөнүп, никесин кыйдырган. Бул учурда анын Бегайым менен катталган никеси бар болчу. Мыйзам боюнча Элиза:

- а. Аскардын аялы;
- б. Аскардын аялы эмес;
- в. Аскардын асырап алган кызы.

Практикалык тапшырма 9.2

1-окуя

Күйөөсү аялын абдан катуу сабап койду. Буту менен бетине, ичине тепти. Эркек, эмне кылса өзү биле тургандыгын, аял аны угушу керектигин, чыр чыгарбашы керектигин айтты. Аялдын эрини жарылып, көзү көпкөк болуп чыкты..

Физикалык зомбулук

2-окуя

6 жашар бала кечке шоктоно бергендиктен, атасы аны тарбиялаш үчүн кат жазып, милиция участогунун начальнигине жиберет. Ал катты окуп, баланы беш мүнөт камерага камап коёт: «тил укпаган кичинекей балдарды биз ушундай кылабыз». Ошондон бери бала милиционерлерден абдан коркот.

Психологиялык зомбулук

3-окуя

Дүкөн чоң энесине катталган. Небереси ага жардам бере баштайт, бир жылдан кийин бардык иштер товарга баруу, сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү, имаратты ижарага алуу, реализатор менен эсептешүү – бардыгы неберенин иши болуп калды. Чоң эне өзүнүн функциясын жасалма гана аткарып, бирок бардык чыгашаларды көзөмөлдөп, чыгымдарды коротууну да чеччү. Небере бизнести өнүктүрүп, чоң эне иштен четтеп калды. Бирок каржы ресурстарын көзөмөлдөөнү колдон чыгарган жок. Небереге окууга акча керек болуп, курсту бүтүп, квалификациясын жогорулаткысы келген учурда чоң эне акчаны буга коротуунун кереги жок деп баш тартып койду.

Экономикалык зомбулук

4-окуя

Үй-бүлөдө жаш келин бар. Ал тамак жасайт, бирок дайыма эле карыган кайын энеси ден соолугуна байланыштуу жебей турган тамактарды жасайт. Кайын эне ачка калып, нан менен чай ичип калат. Уулуна арызданбайт, экөөнү уруштурууна каалабайт.

Психологиялык зомбулук

Практикалык тапшырма 9.3

Кырдаалга көңүл буруп, укук бузуу орун алганбы, жокпу карагыла? Зөөкүрлүк орун алганбы? Эгер орун алса, кандай? Бала кайсы жакка кайрыла алат?

X аттуу бала айылда жашайт, атасынын туугандарыныкында чоң ата- чоң апасы менен. Анткени ата-энеси Россияга иштеп кетишкен. Туугандары аны классташтары катышкан мектептин иш-чараларына жибериппейт. Бала өзүнүн оюн айта албайт, агасынан коркот, ал ичип алып, чарбага жардам беришиң керек, окуу, колледжге тапшырууну ойлоп да койбо деп сөгүп, урат.

- Укуктарды бузуу орун алган: баарлашууга болгон укуктарын чектөө
- Зомбулук орун алган: физикалык жана психологиялык
- Бала социалдык педагогго, класс жетекчисине, үй-бүлөнү жана балдарды колдоо борборуна, социалдык кызматкерге, милицияга кайрыла алат, 111 номерине чала алат.

Практикалык тапшырма 10.1

Кырдаалды карап чыгып, бул мамиле эмгек мамилесиби же кандай экендигин аныктап, «Эмне себептен?» мамычасына өзүңдүн жообунду негиздеп жаз.

Кырдаал	Ооба/ жок	Эмне себептен?
А - Апа тамак жасап, кир жууп, тазалап, кийим үтүктөйт. Бакчада иштейт, балдарды жуунтуп, сабак караганга жардам берет.	Жок	• Жумушчу жок жана иш берүүчү да жок • Эмгек маяна жана тартип жок
Б - Аял тааныштарынын үй-бүлөсүнө тамак жасайт, алар азык-түлүккө акча, ар бир тамак жасаганына 200 сом беришет. Жумасына бир жолу үйдү, корону тазалап, анысы үчүн өзүнчө 500 сом алат.	Ооба	Иш берүүчү жана жумушчу бар, тартип жана эмгек маяна бар, Жумушту жеке өзү аткарат.
В - Студент институтта окуйт, кээде ишембиликте окуу жайынын имараттарын тазалап, айлананы жашылдандырып, шыпырып тазалайт	Жок	• Жумушчу жок жана иш берүүчү да жок • Эмгек маяна жана тартип жок
Г - Студент институтта окуйт. Ар бир жумада институттун аймагын тазалап, 4 000 сом алат.	Ооба	Иш берүүчү жана жумушчу бар, тартип жана эмгек маяна бар, Жумушту жеке өзү аткарат.

Практикалык тапшырма 10.2

Кырдаалды карап эмгек мыйзамдарынын принциптери бузулганбы же бузулган эмеспи аныкта. Эгер бузулса, кайсылар::

1 Уюмда айрым адамдарга ошол эле жумуш үчүн азыраак төлөшөт, себеби алар башка этникалык тиешелүүлүктөгү адамдар

2-принцип бузулган

2 Уюмга белгилүү бир диндеги адамдарды гана жумушка кабыл алышат.

2-принцип бузулган

3 Майыптуулугу бар адамдардын баары иштебеш керек.

1-принцип бузулган

4 Аялдар үй кожойкелери болууга тийиш.

1-принцип бузулган

5 Иш берүүчү жумушчунун эмгеги үчүн канча маянаны туура көрсө, ошончо көлөмдө төлөп берет.

6-принцип бузулган

6 Үй-бүлөнү, балдарды багуу үчүн балдары ар кандай жумуштарда иштей ала турган кырдаалдар болууда.

3-принцип бузулган

Эмгек келишиминин калып калган пункттары:

- 1 Келишимди түзүүнүн датасы;
- 2 Эмгек мамилелери канчага созулат?;
- 3 Тараптардын кол тамгалары.

Практикалык тапшырма 10.4

Кызматкер		Жумуш берүүчү	
Укуктуу	Милдеттүү	Укуктуу	Милдеттүү
1 2 4 5 7 8	9 10 12 14 16 17 18	3 6	11 13 15

- 1
- Эмгек келишимин түзүү, өзгөртүү жана бузуу Эмгек Кодексинде каралган тартипте жана шартта ишке ашырылат;
- 2
- Ага эмгек келишиминде белгиленгендей иш берүү, айлык акы берүү;
- 3
- Кызматкерлерден эмгек келишиминин шарттарын жана уюмдун эмгек тартибин аткаруусун талап кылуу;
- 4
- Жумушчу ордунда зыян жана коркунучтуу факторлордун таасиринен корголгон, жумуш ордундагы эмгекти коргоо боюнча шарттар жана талаптар тууралуу маалымат;
- 5
- Өзүнүн квалификациясына, аткарылган иштин саны жана сапатына жараша айлык акынын толугу менен өз мезгилинде берилиши;
- 6
- Аталган Кодекске жана башка мыйзамдарга ылайык кызматкерлерди тартип жана материалдык жоопкерчиликке тартуу;
- 7
- Эс алууга жана жыл сайын төлөнүүчү эмгек өргүүсүнө;
- 8
- Эмгек милдеттерин аткарып жаткан учурда ден соолугуна келтирилген зыяндын ордун толтурууга;
- 9
- Эмгек келишиминде берилген эмгек милдеттерин өз абийири менен аткаруу;
- 10
- Уюмдун ички эмгек тартибин сактоо;
- 11
- Эмгек келишимин шартына жараша иш берүү;
- 12
- Белгиленген эмгек нормаларын аткаруу;
- 13
- Кызматкерлерге эмгеги үчүн бирдей баадагы эмгек акысын төлөп берүү;
- 14
- Эмгекти коргоо жана өндүрүштүн коопсуздугун камсыз кылуу боюнча талаптарды сактоо;
- 15
- Өз мезгилинде жана толугу менен кызматкерге айлык акысын төлөп берүү;
- 16
- Кызматкер жана иш берүүчүнүн мүлкүнө кылдат мамиле жасоо;
- 17
- Эмгек келишимине ылайык ага ишеним артылган маалыматтарды ачыкка чыгарбоо: мамлекеттик, кызматтык, коммерциялык сыр;
- 18
- Адамдардын ден соолугуна, өмүрүнө коркунуч туудурган кырдаал, кызматкер жана иш берүүчүнүн мүлкүн сактоо, мындан тышкары токтоп калуу тууралуу билдирүү.

10-сабак боюнча жыйынтыктоочу практикалык тапшырма

Сүйлөмдөрдү (1–5) карап чыгып, аларды ылайыктуу вариант менен толукта (а - д).

- 1.Эмгек келишими түзүлүп жаткан учурда, кызматкер ...**в**
- 2.Эгер жумуш берүүчү эмгек шарты менен камсыз кылбаса, кызматкер ...**б**
- 3.Эмгекке жарамдуу курактагы жаран ...**д**
- 4.Ар бир жумуш берүүчү 14 жаштагы адамды жумушка алууга укугу бар ...**г**
- 5.Ата-энелердин укуктары жок...**а**

- а.** Балдардын ден соолугуна физикалык жана психологиялык зыян келтирүү.
- б.** Муну талап кылууга милдеттүү.
- в.** Документте көрсөтүлгөн өз ара укук жана милдеттерди карап чыгууга милдеттүү.
- г.** Ата-энени биринин жазуу түрүндөгү макулдугу менен гана жана окуудан тышкаркы убакта
- д.** Ички эмгек тартибине баш ийүүгө милдеттүү.

Практикалык тапшырма 11.1

Кызматкер	Жума ичиндеги сааттардын саны	Кошумча шарттар
Эркек-шахтер	36 сааттан көп эмес	
14 жаштагы кыз түшүм жыйнап иштейт	24 сааттан көп эмес	Ата-энесинин жазуу түрүндөгү уруксаты. Келишимге ата-энеси кол коёт.
II топтогу аял тигүүчү болуп иштейт	36 сааттан көп эмес	
17 жаштагы жигит официант болуп иштейт	36 сааттан көп эмес	

Практикалык тапшырма 11.2

Кызматкер 2019-жылдын ноябрында жумушка орношсо, жумасына 6 күн, 7 сааттан иштеп 2020-жылдын июлунда эмгек өргүүсүнө чыга алабы. Эмне себептен?

Жок. Мыйзамдын талаптары боюнча 11 ай иштеп бере элек.

Түшкү тамактанууга бир саттык тыныгуу менен беш күндүк 8 сааттык иш жума менен иштеген кызматкер (жумасына 5 күн 8 сааттан иштейт) түшкү тыныгуудан башка да эс алуу убактысына талапкер боло алабы?

Ооба. Эмгек өргүүгө.

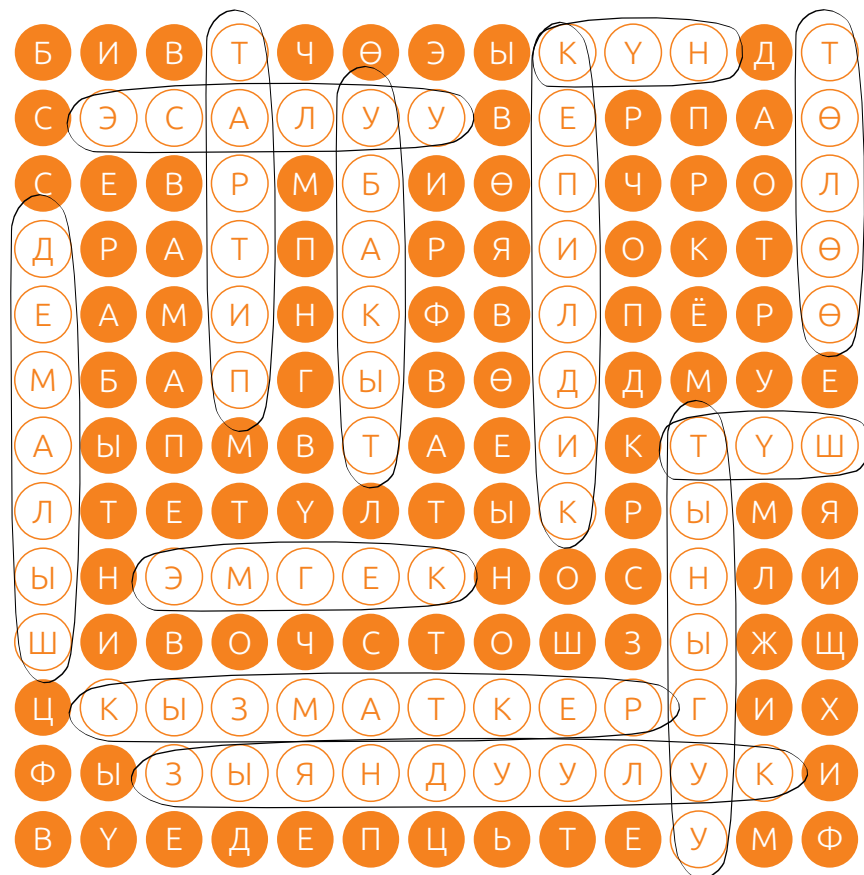
Практикалык тапшырма 11.3

Тарыхты окуп, Асановдун кандай укуктары бузулганын айтып бергиле, ушундай кырдаалга кабылбаш үчүн эмне кылуу керек?

Асанов бир жылдан бери Какеновдун жеке шоферу болуп иштейт, ишке орношуп жаткан учурда эмгек келишими түзүлгөн эмес. Асанов кайсы убакта болбосун, Какеновдун талабы боюнча анын өзүн, үй-бүлөсүн, башка адамдарды, жүктөрдү жеткирчү. Асановдун күн сайын иштөө режими такталган эмес. Какенов ай сайын акчасын төлөп турчу. Бирок Асанов төлөнүүчү бир жылдык эмгек өргүүсүн сураганда, Какенов себебин түшүндүрүп отурбастан, анын кызматына муктаждыгы жоктугун айткан.

Эмгек мамилелеринин бардык шарттары сүрөттөлгөн эмгек келишимин жазуу түрүндө бекитүү кажет.

11-сабак боюнча жыйынтыктоочу практикалык тапшырма

Практикалык тапшырма 12.2

Кырдаалды окуп чыгып, туурабы же жокпу жооп бер. Өзүңдүн жообунду аргумент-тештир.

Иш берүүчү жумушка жаңы кабыл алынган кызматкерге уюмда белгилүү бир тартиптеги форма менен жүрүшүн түшүндүрөт. Форма үчүн акы кызматкердин айлык акысынан 3 айдын ичинде кармалып алынат.

Жок, туура эмес. Иш берүүчүнүн милдети кызматкерлердин коопсуздугун акысыз камсыз кылуу, атайын кийим-кечекти берүү, жекече коргоо каражаттары, жуучу жана майсыздандыруучу каражаттарды жууп салуу.

Жаш аял тигүүчү болуп орношту. Биринчи жумада колунан жарат алды. Иш берүүчү компания жоопкерчилик ала албай турганын, бул анын этият болбогонунан улам деп жыйынтык чыгарган.

Туура эмес. Иш берүүчүнүн милдети мыйзамдарга ылайык жумушчунун ден соолугуна жана өмүрүнө келтирилген зыяндын чыгымын кайра жабуу.

Цехтин жумушчусу иштен кийин балдары менен паркта жолугуп, ал жактан жыгылып, ооруканага түшүп калган. Жумушчу иш берүүчүдөн дарылануу үчүн компенсация сурайт.

Туура эмес. Жарат жумуш ордунда эмес жана жумушка келе жаткан жолдо же жумуштан кетип бара жаткан жолдо алынган

Практикалык тапшырма 13.2

Кызгылт көк чийим бул эмиграция, себеби КР жараны АКШнын территориясына жарандык алуу максатында чыгып кетүүдө.

Кызгылт чийим бул иммиграциянын өзгөчө түрү, качкын мындай статусту Африка континантинин жараны катары кандайдыр бир айырмалануучу белгиси боюнча алат.

Көгүлтүр чийим бул дагы иммиграциянын өзгөчө түрү, КЭРдин территориясында жашаган, этникалык кыргыз болгондугу үчүн "кайрылман" статусун алган адам.

Кызгылт сары бул тышкы эмгек иммиграциянын белгиси, себеби бул жаран РФнын территориясына эмгектенүү максатында чыгып баратат

Практикалык тапшырма 14.1

Кырдаалды окуп чыгып, чыгуучу мамлекетти, иш берүүчү мамлекетти, жөнөтүүчү, иш берүүчү, эмгекчи-мигрантты аныкта.

Азиза рекламалык жүгүртмө саптардан «Нур» деген фирма уруксат алууга жардамдашып, Кыргызстандан адамдарды Түркияга жана Кореяга каражат табуу үчүн ишке жөнөтө турганын окуп калат. Азиза аларга кайрылып, 2 айдан кийин керектүү документтери даярдалып, билет сатылып алынат. Азиза Кореяда тигүү фабрикасында бир жыл иштей турган болот.

Чыгуучу мамлекет	Кыргыз Республикасы
Иш берүүчү мамлекет	Корея
Жөнөтүүчү	«Нур» фирмасы
Иш берүүчү	Тигүүчү фабрика
Эмгекчи-мигрант	Азиза

Практикалык тапшырма 14.2

Сатар 9-классты жаңы эле аяктап, Москвага иштегени кетти. Бардык жерде ишке алышат деп укканы менен азырынча кайсы жерден иштей турганын билбейт, ал официант болуп иштегиси келди. Апасын билет сатып алууга көндүрүп атат.

Эмгек миграциясына чыгууга болобу? Эмне себептен?

Сатарга эмгек миграциясына чыгууга болбойт, ал 18 жашка чыга элек.

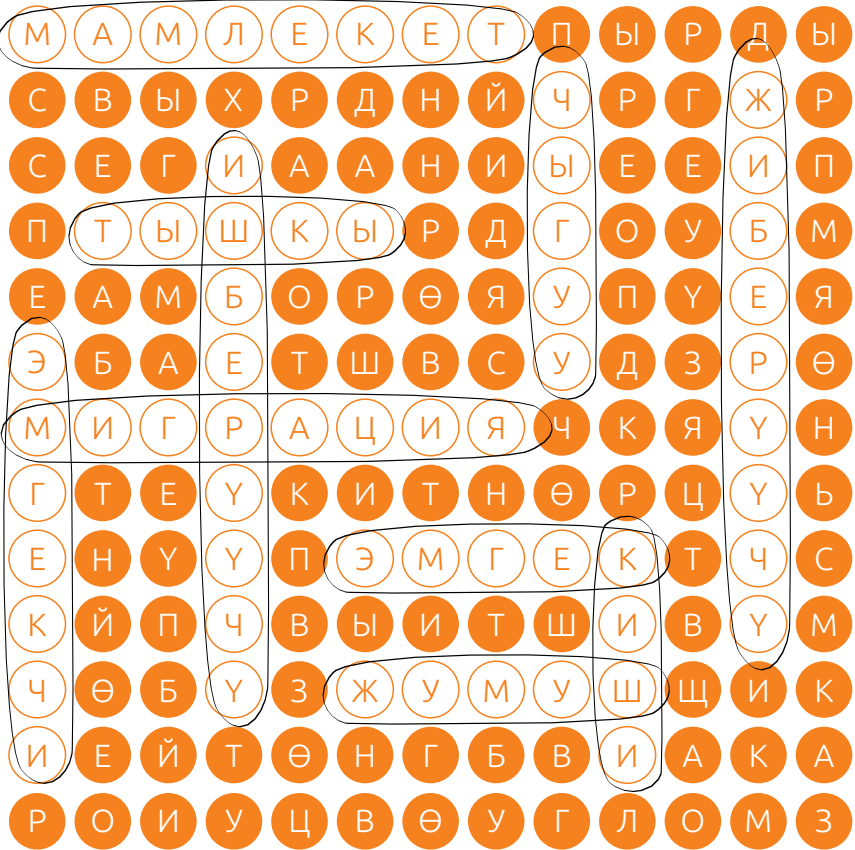
Сатар чет өлкөгө иштегени кетсе, анын макамы кандай болот жана эмне себептен?

Эгер ал чыгып кетпесе, анда иштөөгө уруксаты жана түзүлгөн келишими жок болгондуктан, ал Мыйзамсыз иштеген-мигрант статусунда болот.

Эмгек миграциясына чыкса ал кандай тобокелчиликтерге жолугушу мүмкүн? Эмне себептен?

Жумуш таппай коюу. Алданып калуу. Депортацияланып калуу. Адам сатуунун курмандыгы болуу коркунучу

14-тема боюнча жыйынтыктоочу практикалык тапшырма

Практикалык тапшырма 15.1

Начар жүрүм-турум	Бузуулар	Жорук	Кылмыш
4 9 10	1 3 11 13	2 5 8	6 7 12 14 15 16 17 18 19

- 1 түнкү убакта ызы-чуу чыгаруу;
- 2 адам кошунанын машинасын чийип алса;
- 3 жеке үйлөрдүн жашоочулары ичилүүчү суу менен бакчасын сугарса;
- 4 коомдук транспорттогу жаңжал;

- 5 сабактан кийин мушташуу;
- 6 дүкөндөн товар уурдоо;
- 7 адам уурдоо;
- 8 эстеликке боёк менен жазып салуу;
- 9 сатуучунун кардарга орой мамиле жасашы;
- 10 баланын дүкөндөгү чырдоосу;
- 11 тез жардамды калп чакыруу;
- 12 кассаны тоноо;
- 13 коомдук жайдагы тамеки чегүү;
- 14 жаш балдар кароосуз итти «жөн эле, эриккенден» майып кылып коюшса;
- 15 туткундарды кармап алуу;
- 16 ден соолукка оор зыян келтирүү;
- 17 опузалап алуу;
- 18 автомобилотранспорт каражатын уурдоо;
- 19 өлтүрүү

Практикалык тапшырма 16.1

Төмөндө жасалган аракеттер кылмыш деп эсептелинеби? Эмне үчүн?

Т.Б. деген жаран бир нече уюмдун сайты бузуп, суу жана электроэнергиясы жоктугунан улам иш болбой турганы жөнүндө фейк маалыматты жайгаштырган. Жыйынтыгында 10 000 адам жумушка чыккан эмес. Бир дагы мыйзамда бул аракетти кылмыш катары караган берене болгон эмес.

Жок. Мыйзамда мындай берене жок.

Практикалык тапшырма 16.2

- 1 Атайылап эмес
- 2 Атайылап
- 3 Атайылап эмес
- 4 Атайылап эмес
- 5 Атайылап

Практикалык тапшырма 17.1

Кырдаал	Ооба / Жок	Себеби
А. Т. жаран фейсбуктагы баракчасына кирип, башка улутту уруп-сабаган видео жана фотолорун, «Аларга ушу керек!» деп комментарийлерди жазат.	Ооба	Улуттук (этностор аралык) араздашууну козутуу
З.Ч. жаранга башка улуттагы адамдар таптакыр жакпайт. Ал анын улуту эң мыкты, башка улуттардын маданияты анча эмес, баары туура эмес деп эсептейт.	Жок	Аракеттер эмес
Ж.К. жаран ватсапта (100 адам) топ түзүп, дайыма ушул топтон мамлекетти «Халифат» формасында куруу, бийликти кулатуу чакырыктарын жайгаштырган.	Ооба	Учурдагы конституциялык түзүлүштү кулатууга чакырыктар
Б.Ш. жарандан бейтааныш адамдан (жардам сурайт), ал китептер бар кутучаны алат жана өзүнүн үйүнө коюп коет. Кутуда КРда тыюу салынган уюмдун китептери болгон (сен биздин өлкөдө кандай уюмдар тыюу салынгандыгын шилтеме боюнча өтүп биле аласың) http://religion.gov.kg/ru/religion_organization/blocked	Ооба	Тыюу салынган экстремисттик адабияттарды сактоо
А.М. деген жаран жана Р.Г. деген жаран эл аралык террористтик уюмдардын курамында чет мамлекеттин аймагындагы согуш аракеттерине катышышкан	Ооба	Террористтик ишмердикке катышуу

Практикалык тапшырма 19.2

Кыймылдуу мүлк	Кыймылсыз мүлк
3	1
6	2
10	4
11	5
	7
	8
	9

1 Турак үй	7 Токой
2 Адам жашабаган батир	8 Көп жылдык бактар
3 Машина	9 Жеке көлмө
4 Көлмө	10 Акча
5 Кени бар жер	11 Алтын буюмдар
6 Контейнерден жасалган үй	

Практикалык тапшырма 19.3

1-тапшырмага жооп:

Кыргыз Республикасынын автордук укук жана окшош укуктар жөнүндөгү мыйзамынын 14-беренесинин маанисинен (кызматтык колдонуу). Биз көрүп тургандай, жалпы эреже боюнча кызматтык чыгарманы түзүүдө автордо ар кандай учурларда менчик укугунан ажыратыла албаган, жеке мүлктүк эмес укуктар гана сакталат, алсак автордук укук, автордун ысымга болгон укугу, чыгармага кол тийбестик үчүн укуктар, чыгарманы жайылтуу укугу. Кандай болгондо да мүлктүк укуктар иш берүүчүгө өтөт.

2-тапшырмага жооп:

Ооба, ал программанын автору болуп саналат. КРнын Жарандык кодексинин 1040-беренесине ылайык интеллектуалдык ишмердиктин жыйынтыгына же индивидуалдаштыруу каражатына карата мүлктүк укуктардын ээси каалаган формада жана каалаган ыкма менен өзүнүн каалоосу боюнча интеллектуалдык менчик объектисин мыйзамдуу колдонуунун өздүк укугу таандык. Өздүк укук таандык болгон укук ээсине бар интеллектуалдык менчик объекти-ринин башка тараптар тарабынан колдонулушуна укук ээсинин макулдугу менен гана жол берилет.

Практикалык тапшырма 21.2

Практикалык тапшырма 22.2

		1 материал: Бишкектеги маршруткалардын иш ташоосу: камсыздандыруубу же күйүүчү майдын кымбатташыбы?	2 материал: Бишкектин бийлиги дарактарды кыюу боюнча бир бүтүмгө келе албай атышат
1	Материал эмне жөнүндө? (маалыматтык негизи эмнеде)? “Эмне болду?”, “Кайда болду?”, “Качан болду?”, “Эмне себептен болду (кырдаалдын келип чыгуу себептери)?” деген суроолорго жооптор барбы.	Окуя макаланын баш сөзүндө эле берилген. Бул айдоочулардын иш таштоосу айтылып, кайда болуп атат, качан башталды, канчага созулат айтылган эмес: бул бир тарапта эле болуп атабы, же шаардын бардыгын камтыдыбы айтылбай калган. Аты аталбаган бир катышуучунун пикири гана берилип калган. Талап катары күйүүчү майдын баасын төмөндөтүү айтылып, бул да бир адамдын сөзү менен гана берилип калган.	Материал коомчулуктун түкүрүккө карата реакциясын чагылдырган. Анда 1- январь, 2019-жылдан тарып жаңы ченемдер киргизиле турганы айтылып, эмне болгон ченемдер экени айтылбайт, ошол «ченемдерге» ылайык “Түкүрүк үчүн айыппул 5 500 сом болот”. Бул жаңы айыппы же мурда да болгонбу, болсо канча көлөмдө айтылбайт, башкысы «эмне болду» деген «Качан жана кайда» деген суроолорго да жооп жок. «Эмне себептен» деген суроого респонденттердин интервьюлары бир топ жеткиликтүү берилген
2	Факты пикирден ажыратылдыбы? Факты катары берилген пикирлер барбы? Эгер болсо, мисал келтиргиле.	Бул жерде айтоочунун сөзүнөн улам күйүүчү майдын баасынын жогорулашынан улам иш таштоо болуп жаткандай туюлуп калган. Б.а. иш таштоонун талабы катары айтылат	Фактылар пикирден ажыратылган. Материалдын башында фактылар берилет, андан ал каралып жаткан маселе боюнча ар кандай пикирлер берилет. Интервью түрүндө ар кайсы респонденттердин пикирлери берилген.

3	Материалдагы аракеттеги адам ким? Материалды даярдоодо кимдин маеги пайдаланылды? Материал чагылдырган окуянын түздөн түз катышуучусубу?	Материалдын аракеттеги адамы-аты аталбаган айдоочу, ал күйүүчү майдын кымбатташы жана тарифтерди жоогрулатуу тууралуу айтат. Ал иш ташоонун катышуучусу. Эмнегедир анын аты аталбайт, анын аталбаганынын себептери да берилбейт.	Бул материал пикирлерге негизденип жазылган: ар кандай пикирлер сунушталат. Алар бири бирине карамакаршы келбестен, бири бирин толуктап турат. Респонденттер козголгон темага кыйыр тиешеси бар адамдар, ичинен бирөө гана жалгыз акциянын катышуучусу – калгандары шаардын тургундары жана эксперттер катары пикирлерин айтышат.
4	Окуянын бардык катышуучулары өз дөрүнүн позицияларын жана пикирлерин айта алыштыбы?	Окуянын бир тарабына гана сөз берилип, конфликттин экинчи тарабынын пикири жок, ошондуктан окуя толук чагылдырылган эмес.	Бардыгы эмес, мыйзамдын авторлоруна сөз берилип, эмне максатты көздөшкөнү, укук коргоо органдары түшүндүрүү менен айтышса толук болмок. Мыйзам кантип ишке ашат кандай процедуралар барбы, болсо мыйзамды ишке ашыруучу кандай, процедуралар бар.
5	Окуя толук чагылдырылышы үчүн дагы кимдин маеги материалда берилиши керек? Окуяны толук чагылдырыш үчүн дагы кандай пикирлерди жарыялаш керек?	Ал тууралуу толук маалымат алыш үчүн конфликттин башка катышуучуларынын пикирин бериш керек болчу: жүргүнчүлөр, мэрия чиновниктер, башка айдоочулар, акциянын катышуучулары. Эгер кошумча маек алуу үчүн мүмкүнчүлүк болбосо, иш таштоо тууралуу фактыларды келтириш керек. Качан башталды, кандай талаптар айтылды, иш таштоо шаардын жашоосуна кандай таасир тийгизди. Мурда иш таштоо тууралуу айтылганбы, мэриянын башчыларынын пикири болуш керек.	Мыйзам чыгаруучу автор жетишпейт. Укук коргоо органдарынын өкүлдөрү жетишпейт. Мындан тышкары жалгыз акцияга чыккан катышуучунун мотиви толук ачыла алган эмес. Картина толук болушу үчүн фактылар жетишпейт, мыйзам кандай жолдор менен ишке ашат же укук коргоо органдары кантип иштейт.

6	Журналисттин бул материалда жек көрүү тили же эмоционалдык күчөтүлгөн лексика орун алганбы? Эгер орун алса мисал келтиргиле, тактагыла, кайсы лексика: негативдүү же комплиментардуу.	Катышпайт	Катышпайт
7	Жыйынтыктар: маалымат толугу менен келтирилгенби? Материал объективдүүбү? Материал балансталганбы (бардык тараптардын пикири камтылдыбы)?	Маалымат толук эмес, материал объективдүү деп айтууга болбойт, анткени конфликттин бир тарабынын пикири гана берилди. Материал окуянын чыныгы себептери тууралуу чаташууга алып келет.	Маалымат толук эмес. Эмне себептен айыппул темасына журналисттин пикири алынганы түшүнүксүз. Жарандык кыймылдын катышуучулары тууралуу маалымат жок (мисалы, “Түкүрбө”, түкүрүк боюнча теманы биринчи көтөргөндөр). Материал объективдүү, анткени ар кандай пикирлер берилген.

Авторлор:

Дуйшенова Ж. Б. - "Кыргызстандын келечеги" Коомдук фондунун директору
 Бакытов Т. Б. – жаштар менен иштөө боюнча адис, психолог.

Дуйшенова Ж. Б., Бакытов Т. Б.
 Кесиптик ишмердиктин укуктук негиздери
 Лицейдин окуучусунун жумушчу дептери

Формат: А4
 Нуска: 160
 “Крео” басмаканасында бастырылды
 Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Манас көчөсү 41/1